

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**Особливості селянського руху опору
більшовицькій політиці в роки переходу до НЕПу
(1920-1924 рр.)**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, 611 група
спеціальності «Середня освіта (Історія)»
ОП «Середня освіта (Історія)»
заочної форми навчання
Рахмістрюк Людмила Степанівна

Керівник: к.і.н., асист. Дробіна Л.М.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4 від 22 листопада 2023 р.*

Зав.кафедрою _____ доц.Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Дипломна робота присвячена дослідженню антибільшовицьких селянських повстань в правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр. В роботі визначено характер протистояння селян продовольчій і аграрній політиці більшовицької влади, виділено активні й пасивні форми опору селян. З'ясовано причини активної участі селян в антибільшовицькому протистоянні, серед яких і організація урядом УНР в екзилі структури повстанських загонів. Вагоме місце у подіях повстанського руху 1920–1924 років належить Якову Гальчевському («Орел»), який протягом цього часу був отаманом, командувачем повсталими загонами Правобережної України. Розглянуто і висвітлено діяльність Партизансько-Повстанського Штабу, Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету та місцевих повстанських організацій і загонів. Прослідковуються причини, поступового згасання повстанського руху.

Ключові слова: селяни, повстання, партизанський рух, отамани, Партизансько-Повстанський Штаб.

Abstract

Peculiarities of the Peasants' Resistance to Bolshevik's New Economic Policy (1920-1924)

The thesis is devoted to the study of anti-Bolshevik peasant uprisings in the right-bank part of the Ukrainian SSR in 1920-1924. The author's focus revolves around the historical pattern of the peasants' proactive and passive forms of resistance to the food and agrarian policy of the Bolshevik government. Studies have disclosed the reasons for the active participation of peasants in the anti-Bolshevik confrontation, including the organisation by the exiled UPR government of the structure of rebel groups. The study also explored which factors influenced the events of the insurgency of 1920-1924. Noteworthy, it was Yakiv Halchevsky ('Eagle'), who was the ataman and commander of the rebel units of the Right Bank of Ukraine, and produced a powerful influence on the peasants' awareness. The author is specifically interested in the aspects of the Partisan Insurgent Headquarters activities. On the other hand, the researcher is interested in examining the All-Ukrainian Central Insurgent Committee and local insurgent organisations and units as well as the reasons for the gradual decline of the insurgency.

Keywords: peasants, uprising, guerrilla movement, atamans, Partisan and Insurgent Headquarters.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Рахмістрюк Л.С.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Селянський опір продовольчій та аграрній політиці більшовиків	18
1.1. Причини зародження та розвитку селянського опору політиці більшовиків на селі	18
1.2. Форми протидії селян більшовицькому режиму	34
Розділ 2. Повстансько-партизанська боротьба з більшовицьким режимом	58
2.1. Роль керівних органів селянсько-повстанського руху	58
2.2. Підпільні організації селянського руху	73
Розділ 3. Діяльність повстанських організацій правобережної частини УСРР	82
3.1. Яків Гальчевський і рух опору селян	82
3.2. Отамани та їх повстанські загони	91
Висновки	102
Список використаних джерел і літератури	108

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна Україна переживає складний процес формування демократичної держави і громадянського суспільства. Високий рівень соціально-політичної самоорганізації українського суспільства знайшов свій вияв у Революції Гідності та Євромайдані. Відбуваються істотні зміни в суспільних відносинах, спрямовані на творення української політичної (громадянської) нації. Саме формування інститутів громадянського суспільства робить неможливим повернення до диктаторської репресивної практики управління державою. Той факт, що проблеми сучасного державотворення в Україні сягають своїм корінням у тоталітарне минуле, надає особливої актуальності всебічному вивченню феномену становлення комуністичної системи, зокрема в українському селі.

В зв'язку з цим важливого значення набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди. Перед науковцями постає завдання звільнити оцінки минулого від ідеологічних поглядів радянської історіографії, з'ясувати об'єктивну картину історичних подій. Йдеться, у першу чергу, про осмислення фактів та явищ в історії українського народу, пов'язаних з селянським рухом опору більшовицькій політиці в період НЕПу. Дослідження цієї проблеми є надзвичайно актуальним на сучасному етапі, оскільки з нової точки зору розглядається не лише складне становище та форми опору селян, але й чинники, які зумовили означене явище. Позаконотримний, ідеологічний тиск припав на селян, які в боротьбі з більшовицькою владою проявили себе як оберіг нашого минулого і вчинили опір насаджуванню російського комуністичного тоталітарного режиму.

Радянська заідеологізована суспільна система сприяла замовчуванню або фальсифікації історичних фактів даної проблеми. Після здобуття незалежності України вітчизняна історіографія наполегливо долає ідеологічні погляди минулих часів і поступово здійснює перехід до об'єктивного

висвітлення тогочасних подій, їх причин і наслідків. Звертається увага на визначення ролі цілої низки осіб, які були безпосередніми учасниками руху опору селян та зробили вагомий внесок у соціально-політичний розвиток країни. Розсекречення багатьох архівів і доступ до різних джерел дають можливість дослідити вищевказану проблему.

Метою дослідження є висвітлення тактики українського селянського руху опору політиці більшовицької влади в роки переходу до НЕПу (1920-1924 рр.).

Виходячи з поставленої мети, були сформульовані такі дослідницькі **завдання:**

- з'ясувати причини антибільшовицького руху українських селян в УСРР;
- виділити форми опору селян більшовицькій владі;
- висвітлити тактику боротьби і встановлення зв'язків повстанців між собою;
- проаналізувати антибільшовицьку повстансько-підпільну діяльність відомого отамана Якова Гальчевського;
- охарактеризувати роботу повстанських загонів, виокремивши чисельність, рівень озброєності, тактику та стратегію боротьби.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси 1920 – 1924 рр., в центрі яких опинилося українське селянство.

Предметом дослідження є діяльність селянських повстанських формувань.

Хронологічні межі визначаються періодом 1920 – 1924-х рр. Вибір нижньої межі зумовлений новою хвилею селянського опору воєнно-комуністичній аграрній та продовольчій політиці на селі після утвердження радянської влади в УСРР. Верхня межа відповідає становленню непівських методів в аграрній і продовольчій політиці в українському селі, і результатом якого було згортання руху селянства.

Територіальні межі охоплюють територію правобережної частини УСРР.

Методи дослідження. Дана робота побудована на принципах історизму та науковості. В основі дослідження методи системного і порівняльного аналізу емпіричного матеріалу різних селянських виступів з урахуванням специфіки соціальних груп і політичних течій. Вирішенню поставлених завдань допомогло використання таких загальнонаукових методів дослідження як логічний, метод класифікації, аналізу. Із спеціально історичного, в залежності від наявності джерел – проблемно-хронологічного, статистичного.

Історіографія проблеми. Історіографію дослідження з даної теми умовно можна поділити на три групи: публікації закордонного і радянського періоду (20–80-ті рр. ХХ ст.) та видання часів незалежної України (90-ті рр. ХХ ст. і початок ХХІ ст.).

Закордонні дослідники оцінювали події повстанських рухів з власних державно-націоналістичних поглядів. Так, увагу антибільшовицькому руху селян приділив у своїй праці М. Шаповал. В контексті національно-визвольної боротьби автор простежив окремі риси повстанського руху українських селян на початку 1920-х років [117]. Аналогічно побудована й праця Л. Шанковського [116]. В 1973 р. опубліковано роботу В. Плюща, в якій фрагментарно висвітлено діяльність деяких підпільних організацій, причетних до антибільшовицького повстанського руху селян початку 1920-х років [93].

Найбільше зробили для дослідження селянського повстанського руху керівники та прихильники УНР. Серед них С.Петлюра розкрив ідеї повстанської боротьби УНР [12]. Цікавим було трактування даних подій у праці І.Мазепи, в 3 томі якої він торкнувся теми повстанства 1921 р. і Листопадового Рейду [81]. Переважно на основі власних спогадів І.Мазепа описав проблеми, пов'язані з спробами сформувати політичний центр керівництва повстанством, складні відносини С.Петлюри та Ю.Тютюнника.

Цей період отримав назву «Кінець збройних змагань УНР», з чого слідувало, що селянські рухи ототожнювалися з останнім періодом збройних змагань УНР. У міжвоєнний період воєнно-історична тематика успішно досліджувалося саме в такому руслі.

Розвиток воєнно-історичної науки у міжвоєнний період підтримувався великим суспільним інтересом до неї на західноукраїнських землях та в еміграції. Центри воєнно-історичної науки за кордоном у 1921 – 1939 рр. виникли в районах перебування великої кількості українських старшин. В Польщі вони сформувалися в містах Каліш, Варшава і Львів [116, С.70-75].

Одним з найповажніших центрів української воєнно-історичної науки в період між двома світовими війнами був Львів, що здавна був осередком українського суспільно-громадського, економічного та культурного життя. Сприятливу базу для розвитку української воєнно-історичної науки створили старшини УГА, силами яких організовано товариство «Червона Калина» та створено велику кількість воєнно-історичної літератури в різних формах.

Товариство «Червона Калина» за роки свого існування (1921-1939) щорічно випускало історичний календар-альманах та з жовтня 1929 р. щомісяця почало друкувати «Літопис Червоної Калини». В них розміщено близько 19 спогадів та матеріалів про повстанський рух. Серед аналітичних розвідок, що мали переважно персональний характер, можна назвати статті Л.Бачинського [1]. Особливе місце займали матеріали про Листопадовий Рейд. На основі щоденника Ю.Тютюнника, що зник під час другої світової війни, О.Доценко відтворив події рейдів повстанського отамана [7]. Надзвичайно цікавий аналіз «отаманщини» та повстанства здійснив у циклі статей М.Середа [14-18].

За прикладом «Червоної Калини» й інші українські видавництва в Західній Україні видавали українську воєнно-історичну літературу, статті на воєнно-історичні теми зустрічались в усіх газетах і журналах національного напрямку. На Буковині матеріали про повстанство з'являлися переважно в

журналі «Самостійна думка». Поміщені в ньому статті Р.Сушка і Г.Рогозного присвячені Листопадовому Рейду [5].

Окреме місце серед закордонних видань займає праця А. Граціозі, який вважає, що антибільшовицький рух опору селян був справжньою «Великою селянською війною», яка тривала з 1917 по 1956 рр. Так само, як і попередні автори, А.Граціозі дуже мало уваги приділив фактичному матеріалу, формам та методам селянської протидії. Праця побудована на основі розгляду даної проблеми лише з точки зору радянської історіографії [43, с. 5]. Проблема відсутності дат, імен отаманів, визначеного місця подій досить характерна для закордонних праць. Проте деякі із них можна використовувати для висвітлення теми антибільшовицького повстанського руху українських селян в першій половині 1920-х рр.

У радянській моделі історіографії на протязі всього періоду була спільна ознака – так зване «політичне або ідеологічне замовчування». У зв'язку з цим, згідно з хронологічною системою радянської історіографії, питання антибільшовицького опору селян в основному замовчувалася. Досить поверхове, фрагментарне висвітлення окремих фактів повстанського руху селян знаходимо в узагальнених працях з історії України, селянства.

Протягом тривалого часу радянські історики вивчали соціальне становища селян у перехідний період від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Це передбачало поступове з'ясування умов, в яких опинилися представники цієї верстви населення. Вони змушені були демонструвати активні та пасивні форми боротьби більшовицькій владі. Радянська історіографія в цілому представляла активні форми антибільшовицького руху селян саме як складову «громадянської війни 1918 – 1922 рр.», називаючи його учасників «контрреволюційними бандитськими угрупованнями». Так, у 1954 р. А. Лихолат опублікував монографію «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917 – 1922 рр.)», в якій, не звертаючи увагу на наведення прикладів, окрім Зимових походів із-за кордону, користуючись методами дослідження своїх попередників, подав

загальну характеристику повстанського руху в Україні, підкреслив значимість антибільшовицького руху селян і наголосив на тому, що перебуваючи в апогеї, повстанський рух не міг бути ліквідований в 1922 р. [78, с. 565]. Вслід за цим побачило світ й видання В. Сліпченка, де досить детально показано боротьбу радянських органів влади за встановлення «нового комуністичного порядку» на селі. Фрагментарно в праці подано деякі відомості й про учасників та організаторів повстанського руху селян. Серед них варто відзначити згадку про загін отамана Я.Гальчевського, оскільки радянські дослідники намагалися взагалі не згадувати ім'я цього повстанського ватажка [103]. Одночасно було опубліковано працю П. Бакуменка, в якій висвітлено питання про виникнення кризової ситуації на селі в 1920-х роках. Щоправда, згадок про повстанські загони, повстанські комітети, підпільні організації автор уникав, звинувачуючи «куркульські елементи» в опорі політиці більшовицької влади [25].

У 1961 р. вийшла в світ стаття П. Москвіна, присвячена «розгрому петлюрівського бандитизму на Волині у 1921 – 1922 роках», в якій дослідник звинувачував у тогочасних негараздах «контрреволюційних бандитів» і соціальний склад повстанців, звівши їх до дезертирів Червоної армії, куркулів тощо. Для прикладу, Москвін наводив окремі фрагменти діяльності повстанських загонів «Лисиці», Дергача, Соломінського та інших. Підкреслимо й те, що автор безпідставно стверджував, що їм надавали матеріальну допомогу вищі органи влади США, Англії, Франції, Польщі, Румунії та інших країн. Позитивом цієї праці є згадки про діяльність повстанських комітетів та підпільних організацій на Волині. Проте трактування їх як «контрреволюційних груп» призвело до зміни їх соціального статусу. Все ж слід виділити наведений у статті фактичний матеріал про діяльність Волинської повстанської армії. Автор дав оцінку цій підпільній організації відповідно до методології тогочасної історіографії, що по суті сприяло збереженню цінності даної праці і в наші часи [85].

У 1964 р. опублікував свою монографію І. Трифонов, в якій відобразив «класову боротьбу» радянських органів влади із численними «бандами», що охопили своєю діяльністю усю Україну в початковий період НЕПу. Автор виправдовував дії силових структур більшовицького режиму й абсолютно не зважав на причини повстань, про які згадував здебільшого у контексті їх ліквідації [112]. Згодом побачила світ книга В. Голиченка «Вартові революції», автор якої порушив проблему діяльності деяких повстанських загонів, підпільних організацій, центральних та районних повстанських комітетів. У монографії вперше опубліковано чимало цікавих фактів, присвячених антибільшовицькому повстанському рухові в Україні, що стало передумовою комплексного дослідження даної теми у наступні часи [41]. Фрагментарні відомості про холодноярські повстанські загопи з'явилися в 1967 р. у колективній праці, що відтворює історію Черкащини в період відбудови народного господарства 1921–1925 років. Згодом опубліковано працю, присвячену розвитку колгоспної системи в Україні у першій половині 1920-х років, автором якої є П. Денисовець. У даному виданні як негативний чинник розвитку колективного господарства автором критикувався так званий «куркульський бандитизм» [47].

У працях О. Кучера проаналізовано діяльність органів ВУЧК – ДПУ і тактику їх боротьби з антибільшовицьким рухом селян. Незважаючи на використання радянської термінології, автор виділив діяльність повстанських комітетів та підпільних організацій, стихійних повстань та отаманських загонів. Наведено факт поділу України на 4 повстанські групи [76]. В 1978 р. побачила світ монографія Д. Голінкова, в якій, ґрунтуючись на радянській методології, висвітлено антибільшовицький повстанський рух в Україні. Позитивною рисою праці є спроба автора перерахувати повстанські загопи відповідно до районів їх діяльності. Доречно зауважити, що в деяких випадках поняття «бандитизм» замінюється поняттям «повстанство» [40].

Дещо по-іншому підійшли до вивчення антибільшовицького руху опору дослідження на завершальному етапі радянського будівництва у так

званий період «перебудови» в СРСР. Тоталітарна система завела країну в глухий кут, відбувався гарячковий пошук шляхів виходу із всеосяжної кризи, що спонукало звернення до перегляду усталених поглядів на минуле, зокрема на повстанський селянський рух початку 1920-х років. У період гласності історики отримали більше можливостей доступу до таємних архівів, що дозволило здійснити деяку переоцінку штампів, стереотипів тоталітарної радянської історіографії. Цей процес відбувся вкрай болісно і неоднозначно. Так, праця Г. Капустян узагальнила і значно глибше розкрила суспільно-політичну ситуацію в українському селі в 1921 – 1925 роках. Вона по суті є заключною у вивченні даного питання в радянську добу, але несе відбиток методології радянської історичної науки [51].

В цілому в радянській історіографії недостатньо глибоко розглядалася проблема антибільшовицького руху, домінував підхід цілеспрямованого підбору лише потрібних фактів та поділі учасників громадянської війни на «своїх», до яких однозначно зараховували носіїв і творців комуністичного режиму, і «ворогів», до яких відносилися ті, хто виступав проти цього режиму.

Вищевказана проблема глибоко почала досліджуватися тільки у сучасній історіографії. Термін «сучасна» вживається стосовно періоду набуття Україною незалежності і переходом її на засади демократії. Впродовж першої половини 1990-х років історична наука займалася висвітленням так званих «білих плям», вивченням розсекречених джерел, підготовкою їх до друку, поверненням наукової спадщини українських істориків, тобто відбувся характерний для будь-якої науки процес нагромадження емпіричного матеріалу, систематизації фактологічних знань. Цілком природно, що антибільшовицький рух селян України першої половини 1920-х років посів чільне місце в тематиці тогочасних досліджень. На початку 1990-х років під час концептуального переосмислення проблеми українського повстанського руху селян з'явилася низка полемічних праць [114].

Чималий внесок у дослідження цього питання зробила О. Ганжа. Використовуючи в своїх ранніх працях радянську термінологію, вона все ж таки зуміла ввести в науковий обіг багато фактичного матеріалу. О. Ганжа комплексно дослідила стан сільського господарства 1920-х років, навівши чимало прикладів антиселянської політики радянської влади, показала різноманітність форм антибільшовицького опору селян, зокрема діяльність та чисельність повстанських загонів України. Фактично авторка є першодослідницею даної проблеми. Проте регіональний аспект нею не вивчався. Дослідниця не ставила за завдання поглиблене дослідження структури повстанського руху селян [34-37].

Продовжила вивчати дану проблему Г. Капустян. Вона висвітлила чимало негативних фактів ставлення більшовицької влади до сільського населення. Проте, аналізуючи антибільшовицький рух опору селян, частково вказуючи на його детермінанту та масштаби, Г. Капустян у певній мірі виправдала радянську владу у придушенні повстанського руху селян, чим внесла протиріччя в оцінку досліджуваної проблеми. Вона доводила, що селяни виступали не проти більшовицького режиму, а проти політики «воєнного комунізму» [52, с. 65]. З. Мусієнко та Н. Земзюліна зробили спробу здійснити періодизацію селянського повстанського руху в 1917 – 1923 рр., що на нашу думку, нашттовхнулося на проблему відсутності комплексного вивчення означеної проблеми [86].

Якщо на початку 1990-х років переважав фактологічний підхід у висвітленні досліджуваної проблеми, то з кінця 1990-х років почали з'являтися роботи, в яких вже зроблено спробу узагальнити здобутки і пошуки істориків, здійснити ґрунтовний аналіз антибільшовицького руху опору селян, осмислити цю проблему, з'ясувати глибинні причини, типологію форм і методів, вплив селянського руху опору на зміну політики радянської влади тощо. Так, Л. Петров опублікував праці, в яких охарактеризовано боротьбу озброєних селян Подільської губернії із

більшовицьким ладом. Охопивши період 1920 – 1926 рр., подав досить змістовний та вагомий науковий матеріал [92].

П. Стегній, використавши різноманітні джерела, висвітлив зв'язок селянських повстань із закордонним керівництвом УНР [106-110]. На початковому етапі становлення радянської влади в Україні Д. Архірейський та В. Ченцов [22-24] частково висвітлили діяльність Всеукраїнського Центрального повстанського комітету та Козачої ради, повстанських комітетів та підпільних організацій, отаманських загонів. Проте, користуючись радянською термінологією, науковці й тут називають останніх «бандитськими угрупованнями», не проводять різниці між кримінальними та політичними загонами. Не досліджуючи комплексно діяльність озброєних загонів селян, а лише перераховуючи їх, Д. Архірейський та В. Ченцов.

Порушивши питання політичної приналежності та світогляду ватажків повстанського руху, подавши невеликий матеріал щодо діяльності районних повстанських комітетів в правобережній частині УСРР, Р. Подкур зробив свій внесок в дослідженні теми антибільшовицького повстанського руху [95]. Про становище селян, діяльність повстанських загонів, повстанських комітетів та підпільних організацій в Україні навів фрагментарні дані і Ю. Кульчицький [73].

Біографію видатного діяча антибільшовицького повстанського селянського руху Я. Гальчевського вивчав В. Вовкодав [32]. Але за відсутності архівних джерел у численних працях автора розкриття в повній мірі повстансько-підпільної діяльності цього ватажка не здійснено. Досліджували повстансько-підпільну боротьбу під проводом Я. Гальчевського М. Руцький [99], С. Бортник [28] та багато інших науковців і краєзнавців.

Низка праць, присвячених повстанському рухові на Поділлі, належить К. Завальнюку [48-49]. Він одним із перших дослідив життя й діяльність багатьох ватажків та рядових учасників повстанського руху у цьому регіоні.

Змістовною є праця Р. Ковалю та К. Завальнюка, де висвітлено діяльність отамана Волинця, який діяв на Поділлі [55]. Не менш цінними є праці Р. Ковалю, присвячені повстансько-підпільній діяльності та життю активіста антибільшовицького повстанського руху Якова Гальчевського. Дослідник простежив причини, перебіг, форми та методи антибільшовицького руху селян правобережної частини УСРР під проводом цього повстанського ватажка [58]. Р. Коваль зробив спробу дослідити діяльність повстанських загонів в місцевості «Холодний яр» [55]. Діяльність багаточисельних загонів та повстанських комітетів «Холодного яру» початку 1920-х років висвітлили М. Пономаренко [97], Н. Гуля, Н. Лаврієнко [45], В. Лазуренко [77], Ю. Ляшко [80]. Описуючи «червоний терор» на Чигиринщині в 1920-х роках, автори подають детальні відомості про діяльність повстанців в даному регіоні.

Значний внесок у вивчення повстанського загону отамана Заболотного зробили О. Янчук та С. Боган [128]. В своїй спільній праці «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр.» вони не лише простежили перебіг стихійних повстань й провели перелік отаманських загонів, але й висвітлили стратегію і тактику останніх. Про повстанців Одещини, Миколаївщини, Херсонщини та Катеринославщини йдеться в спільній праці Є. Горбурова, Ю. Котляра, М. Шитюка [42]. Ю. Котляр, об'єктом вивчення якого став повстанський рух Південної України, зробив спробу провести типологію селянських повстань [63]. Автор подав важливий фактичний матеріал повстанської боротьби в початковий період НЕПу.

Становище селян, їх боротьбу за власні права в Україні в добу НЕПу вивчала Є. Юрійчук, яка простежила становлення і характер радянської влади в Україні у 1917 – 1922 рр. і довела, що «Продрозкладка, загороджувальні і продовольчі загони, надзвичайки діяли в Україні навіть після проголошення нової економічної політики в Росії» [125, с. 73]. С. Корновенко, В. Лазуренко [61] досліджували становлення продподаткової

системи більшовиків, проаналізували аграрну і продовольчу політику більшовиків, назвавши її антиселянською.

М. Шитюк в своїй праці «Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті рр. ХХ ст.» навів приклади здійснення репресій проти мешканців села, деякі методи їх пасивної боротьби тощо. Автор відобразив настрої учасників безпартійних конференцій, завданням яких було відвернення уваги селян від повстанської боротьби [119].

У працях О. Лойко, присвячених становищу селян, а також антибільшовицькому руху на Поділлі в добу НЕПу, на основі фактів стосовно повстанського руху зроблено висновки, що поразка останнього зумовлена репресивно-каральними діями радянської влади [79]. Дотримуючись позиції трактування повстанського руху «селянською війною», але вже значно з меншим періодом, 1920 – 1922 роками, опублікував ряд праць В. Петренко, чим зробив значний внесок у вивчення проблеми антибільшовицького повстанського руху селян [89].

Отже, як радянська, так і зарубіжна історіографія, розвиваючись окремо одна від одної, але однаково в досить скрутному становищі, зробили свій внесок у розвиток вищезгаданої теми. І лише із здобуттям Україною незалежності українська історіографія значно розширила рамки дослідження цієї теми. Належно оцінюючи проаналізовану літературу, можна зробити висновок, що вона має чималий інформаційний потенціал, висвітлює таке складне (і трагічне) явище нашої історії, як антибільшовицький рух українського селянства у першій половині 20-х років ХХ ст. на означеній території.

Джерельна база дослідження має у своєму складі комплекси джерел, що різняться за ступенем достовірності відображених у них історичних фактів. Архівні документи державних органів влади та вилучена документація у повстанців є основним джерелом дослідження антибільшовицького руху селян в правобережній частині УСРР у 1920 – 1924 рр. Важливе значення для дослідження проблеми мають опубліковані

джерела, видрукувані в 1950 – 1980-х роках у різноманітних збірках. Звертаючись до змісту і значення названих збірників документів і матеріалів, доводиться визнати, що вони відобразили можливості свого часу, обмежені жорсткими ідеологічними рамками (деякі їх послаблення спостерігаються в добу хрущовської «відлиги») і, що не менш важливо, доступом в архіви лише до відкритих пластів матеріалів. Гриф «таємно», поставлений у 1920 – 1930-ті роки, продовжував зберігати свою силу аж до відходу в небуття радянської влади. В названих збірках публікувалися постанови, резолюції, доповіді, звіти, свідчення з місць, які відображали офіційну політику і версію селянського руху опору більшовицькому режиму, яка замовчувала практику насилля, господарського занепаду, голоду, селянських протестів. Матеріали про названі явища залишилися недоступними дослідникам, а те незначне, що залишалось і неможливо було приховати, потрапляло у відкриті документи і трактувалося як «політичний бандитизм» [9].

Важливе значення у вивченні даної проблеми мають збірники документів і матеріалів, видані після 1991 р. Тут вже є різноманітні офіційні матеріали республіканського та регіонального характеру, які простежують тогочасне становище селянства, прояви його протидії аграрній і продовольчій політиці більшовицько-тоталітарного режиму [9-10].

Вагомим джерелом дослідження даної проблеми є спогади керівників антибільшовицького повстанського руху селян, яким вдалося врятуватися від рук чекістів і в еміграції написати мемуари. Безцінним джерелом у даному дослідженні є спогади видатного учасника тих подій Я. Гальчевського. У цій праці наведено рідкісні дані щодо повстансько-підпільної діяльності автора в 1919 – 1922 рр., а відповідно детально описано форми, методи боротьби, становище повстанців тощо [2]. Про свого брата отамана К. Степового-Блакитного та й саму Степову дивізію написав Ю. Степовий [19]. В 1934 і 1967 р. було опубліковано праці Ю. Горліс-Горського. В них мова йшла про повстанські загони, що діяли в регіоні між Черкасами та Чигирином, який отримав назву «Холодний яр» [4]. В 1973 р. з'явилася праця М. Дорошенка,

яка присвячена учасникам повстанської боротьби в «Холодному яру». Необхідно зазначити, що в ній зроблено спробу зробити детальний опис тактики та стратегії повстанської боротьби [6]. В 1986 р. побачили світ спогади одного із ватажків повстанського руху І. Лютого-Лютенка («Гонта»), який діяв в місцевості «Холодний яр» до 1923 р. [11]. Означені праці характеризуються відсутністю дат, імен, прізвищ отаманів, визначеного місця подій тощо. Лише окремі епізоди із них слугують науковим внеском у дослідженні антибільшовицького повстанського руху українських селян на початку 1920-х рр.

В газетній чи журнальній періодиці друкувалися матеріали різноманітні за видами і походженням. Вони слугували засобом офіційної інформації, вміщували дані, яких немає в інших групах джерел і вимагають особливих прийомів їх вивчення.

Отже, зроблений огляд джерел засвідчує, що вони складаються із обох сторін – учасниць антибільшовицького руху опору: повстанців і органів радянської влади. Перші, представлені документами екзильного уряду УНР (Генерального штабу, канцелярії Директорії УНР), вищого керівництва повстанським рухом (Партизансько-повстанського штабу, Всеукраїнського центрального повстанського комітету тощо), мемуарів, інтерв'ю видатних керівників повстанського руху. Другі, являють собою низку постанов, звітів, оперативних зведень з місць тощо, які є різними за адміністративно-територіальним і державним значенням органів радянської влади. Також, ці дані доповнюють мемуари, агітаційно-інформаційні статті учасників боротьби із повстанцями, розміщених у засобах масової інформації. В цілому, вищезазначені джерела дають можливість розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР

ПРОДОВОЛЬЧІЙ ТА АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ

1.1. Причини зародження та розвитку селянського опору політиці більшовиків на селі

Остаточне утвердження радянської влади у правобережній частині УСРР супроводжувалося потужним опором, насамперед з боку найчисленнішої верстви населення – селян. Вони відмовлялися визнавати владу більшовиків, яка протягом 1917 – 1920 рр. примушувала їх виконувати різні плани продовольчої розкладки [89, с. 67].

Настрої мешканців села можна прослідкувати по листах червоноармійців, а також їх рідних [87]. Червоноармієць з Подільської губернії писав своєму другу: «Живеться у нас в селі погано. Дуже пригнічує селянство радянська влада. Стягуються великі податки. Останню сорочку знімаєш з себе і платиш податки. Скажи, брат, кого ми захищали?» [46]. Найбільше селяни в своїх листах бідкалися з приводу продовольчої розкладки та податку. В іншому селі Подільської губернії після виконання продрозкладки у селян не залишилося продуктів харчування, і якби не гужовий промисел, то всі б повмирали з голоду. Водночас зазначалося, що найкраще себе почували в цій ситуації тільки безземельні селяни. Адже, крім сільськогосподарського податку, треба було сплатити державне страхування, утримання школи та охорону сільської ради. Збір супроводжувався репресіями. Тих, хто перечив, заарештовували та утримували декілька діб без їжі та води [39, с. 412].

У багатьох листах сім'ї червоноармійців скаржилися на місцеву владу, яка відмовляла їм в наданні податкових пільг. Навіть надіслані посвідчення про звільнення від продподатку сімей червоноармійців сільрада не зважала. В доволі сутужному становищі опинилися й незаможні селяни, які часто, щоб

сплатити податок віддавали навіть посівне зерно. Звертаючись до заможних селян по допомогу, вони у відповідь отримували відмову: «Хай радянська влада допоможе». Відповідь більшовиків була жорстокою. Зокрема, зміст продрозкладки Ленін пояснював так: «... ми фактично брали від селян всі надлишки і навіть іноді не надлишки, а частину необхідного для селян продовольства, брали для покриття витрат на армію і на утримання робітників. Брали здебільшого в борг, за паперові гроші. Інакше перемогти поміщиків і капіталістів у розореній дрібноселянській країні ми не могли» [44, с. 60].

Ще в лютому 1920 р. у записці в ЦК РКП(б) Л. Троцький переконливо охарактеризував усі види продрозкладки: «Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час заготівлі і зрівняльного поділу продуктів промисловості спрямована на зниження виробництва, на розпорошення промислового пролетаріату і загрожує остаточно підірвати господарське життя країни» [65, с. 91]. Розкладка передбачала перелік вилучення різноманітних речей, які були у селян. При цьому складався досить детальний предметний список. Наприклад: прядиво, щетина, кінський волос, копита, роги тощо. Вилученню підлягали будь-які речі. А саме: вовна, волокно, подушки, ложки і вилки тощо [62]. До того ж виконання розкладки супроводжувалося брутальним насиллям та кепкуванням над селянами. Можливостей для виконання продрозкладки через цілу низку обставин у більшості випадків не було. Зокрема, в 1920 р. відбулося значне зменшення загальної площі посівів у порівнянні із довоєнним періодом.

15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) затвердив запропоновану політбюро ЦК резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком» [103, с. 77]. Але це не означало негайне скасування попередньої продовольчої політики, а тим більше на Україні. Так, 22 березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б) прийняло рішення продовжити продрозкладку, лише знизивши її розмір до 80% [5, с. 358].

У травні 1921 р. після декількох проведених продовольчих місячників на території правобережної частини УСРР знову було проголошено ударний місячник хлібозаготівлі. Про це йшлося в телеграмі Подільського губкому КП(б)У місцевим органам влади: «... Становище в даний момент в масштабах всієї республіки змусило ЦК КП(б)У з 7 травня проголосити на території всієї України продовольчий місяць, який повинен ліквідувати продовольчу кризу» [89, с. 67]. Наприклад, для Подільської губернії цей захід мав розпочатися згідно з постановою губернського виконавчого комітету з 15 травня і набрати ударного всеохоплюючого характеру з тим, щоб зібрати 1,5 млн. пудів хліба. Проте «продовольчий місяць» не дав бажаних результатів з причин опору селянства. При цьому методи збору хліба залишалися військово-комуністичними. Єдиним засобом її виконання залишається насильницьке вилучення у селян збіжжя.

Отже, незважаючи на рішення X з'їзду РКП(б), НЕП в Україну прийшов не одразу, у селян продовжували відбирати усі залишки продовольства, яких практично вже не залишилося. У зв'язку з цим і місячники, проголошені партією, не могли бути виконані. Однак більшовицька влада продовжувала насильницьку політику «воєнного комунізму». А це означало конфіскацію у селян не тільки сільськогосподарської продукції, але й реманенту та речей першої необхідності без винятку [63, с. 87]. С. Кульчицький вважає, що «скасування розкладки» продовжувало бути пов'язане із заборонаю ринкової торгівлі, що вкрай негативно впливало на сільське господарство, і НЕП в Україні було впроваджено лише з другої половини 1923 р. [72, с. 350]. Цьому сприяло ряд причин: продподаток запроваджувався для врожаю 1921 р., проте врожай 1920 р. продовжував збиратися шляхом розкладки, хоча в дещо зменшеному розмірі. До того ж органами влади не враховувалися наслідки посухи, заморозків, дощів та неврожаю 1921 і 1922 рр. Крім того, методи збирання продподатку залишилися невпорядкованими та супроводжувалися репресіями.

Наприклад, в червні 1921 р. за умови пошкодження посівів з різних причин для Миколаївщини встановлена норма продподатку складала 14 млн. пудів. Органи місцевого самоврядування, зважаючи на критичний стан полів, намагалися знизити її до 5 млн. пудів, але їх спроби виявилися марними [91, с. 121]. До того ж хліб у селян забирали не лише як продподаток, а й з будь-якого іншого приводу, санкціонованого органами місцевої влади, наприклад для червоноармійців і міліціонерів.

Продподаток, хоча і був зменшений на 20%, але вилучався тими самими методами, що і в часи продрозкладки [88, с. 55]. Для цього використовувалися всі можливі заходи: адміністративні, організаційно-політичні, ідеологічні, моральні. В окремих районах оголошувався надзвичайний стан. Вистави, мітинги, зібрання, сходи села тощо без дозволу органів влади заборонялись. Вимагалось надання щоденної інформації про надходження продподатку повітовому відділу управління.

Одним із надзвичайних заходів більшовицького насилля був голодомор 1921 – 1923 рр., який особливо охопив Єлизаветградщину, Одещину та Миколаївщину. Спостерігались випадки, коли у благополучних селян Правобережної України вилучалося навіть насіння. Через це селяни відкрито висловлювалися проти більшовиків. Так, в травні 1923 р. в одному із сіл Київської губернії місцеві жителі заявили голові сільської ради, що їм комуністів не потрібно, оскільки вони заважають працювати [72, с. 347].

При цьому також слід зазначити, що продподаткова система була погано налагоджена. Зокрема, незадовільною була робота заготівельних органів. До того ж заготівельні пункти знаходилися в погано обладнаних, малооб'ємних для зберігання зерна приміщеннях. Їх мережа була недостатньою і, відповідно, селяни змушені були самотужки долати відстань до них, яка найчастіше сягала від тридцяти до п'ятдесяти верст (1 верста = 1,067 м.). При цьому не враховувалась забезпеченість гужовим транспортом селян, погодні умови, стан доріг, які в осінній період фактично ставали непроїжджими. Наприклад, у вересні 1923 р. в Шепетівському окрузі

Волинської губернії багато населених пунктів знаходилися в радіусі 40-50 верст від заготівельних пунктів, які через малу тоннажність швидко припиняли свою діяльність. Внаслідок тривалої дощової погоди більшість доріг регіону було розмито, що унеможливило вчасну здачу продподатку [83, С. 118].

До того ж на заготівельних пунктах вимагали зерно високої кондиційності. Такого зерна часто в селян не було, зважаючи на природні стихії: градобиття, велика кількість опадів, масове розмноження шкідників тощо. Чимало труднощів виникало в реалізації надлишку зерна. Вже восени 1921 р. було зрозуміло, що товарообмін у місцевих межах поступився торгівлі, яка виявилася більш ефективною формою взаємодії товаровиробників-селян та промисловості [65, с. 109]. Проте, зважаючи на тогочасну заборону торгівлі сільськогосподарськими продуктами, продавці зменшували ціну. Зокрема, ціна на зерно була відносно меншою, ніж на промислову продукцію. А це, в свою чергу, призводило до продовольчої спекуляції.

У серпні 1924 р. заготівельна ціна одного пуда пшениці в УСРР становила 60 коп., у той час як на ринках Київщини – 75-80 коп. [35, с. 29]. Така нестабільність курсу рубля і цін змушувала селян додатково шукати грошей для виплати продподатку. Лише з середини 1922 р. більшовицькою владою вжито заходи щодо впорядкування фіскальної системи [60, с. 69]. Всі натуральні податки уніфіковано в єдиний натуральний податок, проте селяни в перші роки НЕПу платили ще загально-громадський, грошово-подвірний, трудовий податки у грошовій формі.

Фінансова ефективність податків зменшувалася через падіння купівельної спроможності радянської валюти. Зокрема, з 25 січня 1922 р. податки встановлювалися не за визначеним індексом, а за заниженим курсом. У січні він дорівнював 100 тис. руб. зразка 1922 р., у лютому – 150 тис. руб., у березні – 200 тис. руб. З 1 квітня 1922 р. обрахування податків у довоєнних

рублях скорочувалося і було переведене на радянські грошові одиниці. Проте їх знецінення зумовлювало неодноразову зміну податкових ставок [60, с. 71].

Завершення формування податкової системи в добу НЕПу пов'язано із прийняттям декрету ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку, який поєднав єдиний натуральний податок, трудгужподаток, подвірно-грошовий, загально-громадський і деякі місцеві податки. Одночасно здійснювався перехід від натурального податку до грошового [65, с. 140]. Єдиний сільськогосподарський податок був кроком уперед у порівнянні з єдиним натурподатком 1921 – 1922 рр.

З 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували. Але податковий тягар залишався високим для сільських господарств. Заможники та середняки, щоб сплатити податки, змушені були продавати, крім зерна, ще й худобу. Складним було становище і у незаможників, які постійно недовиконували податкові норми. Лише окремі з них, хто продавав свою робочу силу, спроможні були виплатити податок. Проте нестабільність ринкової кон'юнктури вкрай негативно впливала на матеріальне становище селянства. Наприклад, на Київщині, ціна на корів зменшилась з 90-150 до 13-40 рублів [61, с. 93].

Виплата податку також ускладнювалася невчасністю запровадження єдиного сільськогосподарського податку, затримкою отримання інструкцій та податкових листів, «кризою збуту», «ножицями цін», інфляцією рубля, свавіллям податкових інспекторів. На загальносільських зборах пропозиції та зауваження селян сприймалися більшовиками вороже. Замість того, щоб роз'яснювати існуючі проблеми, партійні працівники вказували на непричетність до них влади і звинувачували в усьому селян, висуваючи останнім абсурдні звинувачення. Наприклад: «Ви не вмієте працювати біля землі як потрібно, неправильно ведете своє господарство!». Такі глузування більшовиків спирались на цілу низку вимог, поставлених перед селянством. Однією із них було оподаткування не із засіяної, а з усієї площі ріллі [119, с.

121]. Все це обурювало селян і вони відмовлялися брати участь в таких зборах.

Також селяни були незадоволені товарним голодом на предмети першої необхідності, що спричинювало високі ціни на них. Заборона вільної торгівлі призвела до того що, наприклад, в 1920 р. торгівці скупили продукцію Одеського миловарного заводу та соляних промислів. Підпільна їх реалізація призводила до дефіциту, а відповідно й до зростання цін на них. 23 грудня 1921 р. прийнято спеціальний наказ, який передбачав покарання так званих спекулянтів. Але це більше ускладнило ситуацію. Передбачалося, що на всі сільськогосподарські продукти, на які раніше розповсюджувалася розкладка, держава буде здійснювати обмін на гас, сіль, сірники, тютюн, цвяхи, а також інші товари. Насправді обіцянка більшовиків виконувалися вкрай незадовільно.

Незадоволення селян викликала й проблема із купівлею печеного хліба. Його приготування в домашніх умовах вимагало великих затрат праці. Селяни змушені були долати значну відстань до населених пунктів, де були пекарні. Останні не могли забезпечити хлібом всіх бажаючих. Тому біля них збиралися великі черги. До того ж продаж обмежувався кілограмом печеного хліба на одного покупця за ціною, яка в шість разів перевищувала вартість зданого селянами зерна [115, с. 60].

Збір продрозкладки було покладено на військові частини, оскільки робітничі бригади, комбіді, КНС, сільські ради не могли її забезпечити. Окрім цих завдань, військові частини мали завдання нещадно придушувати опір селянства продовольчій політиці радянської влади. Начальники повітових дільниць відповідали за «революційний порядок» на території цих дільниць для його забезпечення. Весною 1921 р. для боротьби з повстанськими загонами на Поділлія прибув кінний корпус «Червоного козацтва» під командуванням В. Примакова у складі двох дивізій [89, с. 68].

Разом з тим продовольча та фуражна забезпеченість дислокованих в правобережній частині УСРР військових частин була поганою. В зв'язку з

відсутністю харчів червоноармійці виявляли незадоволення більшовицькою владою. Фуражна забезпеченість кавалерійських частин складала лише 8 фунтів вівса на коня. А це сприяло виникненню злочинності у військових лавах. Досить часто червоноармійці допускали свавілля та жорстокість щодо цивільного населення, що викликало незадоволення навіть у партійних керівників [90, с. 4].

Траплялися випадки, коли червоноармійці змушували селян сплачувати податок не зерном, а грошима. При цьому вони самі встановлювали ціну, яка мала високі розбіжності з ринковою. Так, на Поділлі та Єлизаветградщині вони вимагали 114 руб. за пуд вівса, в той час як ринкова ціна становила 60 рублів [96, с. 28]. Безумовно, таке ставлення викликало ненависть селян до солдат Червоної армії. Селяни вимушено виконували забаганки військових, але використовували будь-який випадок, щоб їм нашкодити. Відомо чимало випадків, коли під час масових повстань селяни вступали у відкриті бої із червоноармійськими частинами й досягали успіхів. Наприклад, таке явище мало місце у 1921 р. в повітах Подільської губернії.

Викликала незадоволення серед селянства і робота продовольчих органів влади, які створювалися за ініціативою начальників повітових ділень та командирів військових підрозділів. Діяльність продовольчих комітетів була довгий час не налагодженою. Збір продподатку був настільки примітивним, неточним, недбалим, що у селян виникали сумніви щодо використання продовольчого податку за призначенням. Зокрема, таке явище спостерігалось у 1923 р. в багатьох повітах Волинської губернії.

Розбрат в українське село внесли і комітети незаможних селян (далі КНС), які створювалися згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому від 9 травня 1920 р., хоча їх створення було відкладене на Поділлі, Волині, Одещині та Миколаївщині до кінця 1920 р. [75, с. 161]. Члени комнезамів поводитися в багатьох випадках свавільно щодо заможників. Досить часто вони встановлювали власні розміри продподатку, що фактично перетворювалося у місцеву розкладку. Траплялися випадки, коли КНС

змушували заможних селян здавати весь врожай, щоб виконати план заготівлі зерна. Селяни за такі дії називали членів комнезамів «своїми внутрішніми кровопивцями» й ставали до боротьби з ними.

Згідно з розпорядженням Революційної військової ради при РНК УСРР від 30 травня 1921 р. жоден випадок вбивства чи поранення членів комнезамів не повинен був проходити безкарно. За вбитого члена комнезаму розстрілювали двох відповідачів [84, с. 57]. Цим самим продовжувалася практика відповідачів. Головні її принципи було розроблено у наказі Раднаркому УСРР. Серед них наступні: «Примітка 1. Відповідачі призначаються із розрахунку 1 на 20 хат, на висілках – 2, якщо більше 10 хат, і 1 – на хуторах. Примітка 8. Відповідачі, за допомогою яких була розгромлена банда, переводяться у кандидати, а вдруге – звільняються зовсім від відповідальності...». Разом з наказом на місце була надіслана «Інструкція про призначення відповідача». Цей наказ владою виконувався дуже ретельно, у разі його невиконання представники влади на місцях підлягали суду Революційного трибуналу. Цим самим було покладено новий виток терору проти селян [90]. Наприклад, якщо поблизу села пошкоджено лінію телеграфного або телефонного зв'язку, то з відповідачів стягувався штраф: дві корови або коней за кожен пошкоджений стовп, одну корову за перерізаний дріт. До того ж відновлення пошкодженої лінії відповідач повинен був зробити за власні кошти [82].

Крім системи відповідачів, діяла система заручників. Так, 12 квітня 1921 р. в Подільську губернську дільницю було надіслано «Інструкцію про заручників», затверджену Центральною комісією з боротьби із бандитизмом при РНК УСРР. В кожному окремому випадку перед взяттям заручників оголошувався термін, протягом якого населення даної місцевості повинно було виконати всі вимоги влади щодо здачі зброї або надання інформації про повстанські загони тощо. «У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку, протягом 48 годин її не виконає, оголошувалося

ворогом радянської влади і могли бути засуджені аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу». При цьому вдало використовувався метод нацьковування селян шляхом винагороди за свідчення проти повстанців. Винагорода надавалася за рахунок майна селян, які чинили опір радянській владі [35, с. 8].

З цією метою комнезами залучалися до боротьби із повстанським рухом. Так, в січні 1921 р. було створено Постійні наради з боротьби із бандитизмом на всіх рівнях: Всеукраїнську, яку очолював спочатку М. Фрунзе, а потім Х. Раковський, губернські та повітові. За їх сприянням вже влітку 1921 р. у всіх губерніях України (крім Волинської) створено озброєні формування незаможних селян [75, с. 165]. Особливо боротьба членів КНС активізувалася у більшості повітах лише в 1922 р.

Опір селянства пояснювався ще й тим, що владні структури формувалися згори, а їх працівники здебільшого були не місцевими і не користувалися довір'ям і авторитетом серед сільського населення. Ненависть і страх до радянської влади викликала карально-репресивна система. Згідно постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. створено революційні трійки, які наділялися правами революційного трибуналу [126, с. 44]. Відповідно до «Положення про частини особливого призначення УСРР», затвердженого 23 квітня 1921 р. ЦК КП(б)У, виникли частини особливого призначення ВНК [69, с. 79]. При них створювалися окремі загони.

Також розпочали роботу й спеціальні комуністичні агітаційні групи, які проводили у селах збори та мітинги, займались випуском та розповсюдженням листівок тощо. Для допомоги їм за рахунок комнезамів на початку літа 1921 р. створено загони селянської міліції [88, с. 56]. Декретом ВУЦВК від 6 лютого 1922 р. придушення всіх проявів повстанства було покладено на органи Державного політичного управління України (ДПУ).

В Україні органи ДПУ створено постановою ЦК КП(б)У від 10 березня 1922 р. під головуванням В. Манцева. В їх структурі діяли рухомі винищувальні загони, сформовані за наказом голови ДПУ УРСР від 10 квітня

1922 р., які відзначалися особливою жорстокістю. До того ж на допомогу губернським відділам ДПУ в червні 1922 р. створено Повноважне представництво Правобережної України на чолі із В. Євдокимовим [63, с. 181]. З кінця 1922 р. у боротьбу із повстанським рухом все більше залучалися каральні органи більшовицької влади. Фактично цим зняряддям стала міліція. Проте їхня робота досить важко організовувалася. Міліцейські відділи на місцях були недисциплінованими, недбало ставилися до зберігання зброї, привласнювали штрафи, грабували продовольчі склади, а в поодиноких випадках навіть просили милостиню у селян. Це було спричинене повною незабезпеченістю міліцейських загонів. В 1920 р. міліція Києва та Київського повіту була одягнута у вкрай зношену форму, а деяка її частина взагалі не мала взуття [72, с. 352]. Переважна більшість із них навіть не мала міліцейських одностроїв. Безумовно, що в таких умовах в лавах міліції поширювалось дезертирство, яке в 1921 р. склало 30%.

Ситуацію в українському селі ускладнювало надання більшовиками надзвичайних владних повноважень позасудовим органам: революційним трибуналам та органам Надзвичайної комісії. До прикладу можна віднести діяльність деяких батальйонів надзвичайної комісії, 45-ої стрілецької дивізії Червоної армії, загони продовольчих органів, які діяли на Київщині в 1921 р. [72, с. 346].

З 19 липня 1920 р. почав функціонувати Подільський губернський революційний трибунал. Він був однією із структур карально-репресивної системи, яка формувалася в Україні. Протягом 1921 – 1922 рр. у губернії до суду було передано 12 тис. справ про селян, які не змогли внести податок. На початку 1922 р. «революційні трійки» за день засуджували по кілька десятків селян. Їх чекало ув'язнення до п'яти років з конфіскацією майна. Такими розправами більшовики утверджували свою владу на Поділлі [100, с. 72]. Часто загони губернських і повітових надзвичайних комісій заарештовували і розстрілювали людей без суду і слідства. Такої ж політики дотримувалися створені революційні трибунали. Розстрілювали людей тільки за те, що

декому із них не сподобалися «селянські фізіономії» або були «до вподоби їхні чоботи». Всі ці незаконні дії «надзвичайок» підривали авторитет радянської влади, внаслідок чого селяни, не чекаючи арешту, поповнювали повстанські селянські загони [89, с. 69].

Активізацію повстанського руху викликала антиселянська аграрна політика більшовиків. Лише 22 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», який закріплював за селянами землю, що фактично вже перебувала в їхньому розпорядженні. Прийнятий на VII Всеукраїнському з'їзді рад (10 – 14 грудня 1922 р.) Земельний кодекс УСРР визначив розвиток аграрних відносин в умовах нової економічної політики. Фактично до того часу регулювання земельних питань покладалося на земельно-судові та ліквідаційні комісії, які в основному керувалися постановою ВУЦВК від 19 жовтня 1921 р. «Про заходи боротьби з приховуванням землі» [34, с. 115].

Достатньо суперечливими були і заходи більшовиків щодо врегулювання соціальних відносин на селі. Так, 15 вересня 1921 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про порядок реквізицій і конфіскацій майна у приватних осіб та товариств», на підставі якого припинялося подальше розкуркулення селян. Згідно постановою ВУЦВК від 10 травня 1922 р. «Про припинення справ, пов'язаних з розкуркуленням селян», передбачалося повернення конфіскованого майна заможним селянам з часу прийняття декрету. Проте за клопотанням КНС урядом було видано низку постанов, що продовжували термін не повернення майна та земель спочатку до 1 квітня, а потім до листопада 1923 р. Лише постановою ВУЦВК від 11 червня 1923 р. наголошувалося на кримінальній відповідальності за протизаконне вилучення будь-якого селянського майна. З метою врегулювання земельного питання 15 вересня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про порядок вилучення земельних надлишків нетрудового користування у бідних дідичів і куркулів». Рішенням VIII Всеукраїнського з'їзду рад (17 – 20 січня 1924 р.) перерозподіл землі було остаточно припинено [34, с. 114]. Таким чином,

тривала неврегульованість земельного питання загострювала ворожнечу на селі, сприяла наростанню опору селян аграрній політиці більшовицької влади.

Не могло не відбитися на ставленні до радянської влади і проведення масової насильницької мобілізації молоді до лав Червоної армії. Після встановлення в Україні більшовицького режиму військові комісари змушували селян служити в армії. Ця та ряд інших причин призвели до того, що в армії розпочалося масове дезертирство. 23 серпня 1920 р. вийшов наказ голови Центральної комісії з боротьби з дезертирством Артанова про ліквідацію цього явища в Україні. За ним усі села поділялися на п'ять або десять хат і призначався відповідальний за дезертирів, який досить часто «за недостатню пильність» разом з дезертирами ставав перед судом революційного трибуналу.

Цей наказ, який ще називали «Наказ про п'ятихатки», передбачав поділ сіл на три табори: дезертирські, групи п'ятихатніх і нейтральне населення. Цей наказ порушував єдність дезертирів з селянством. П'ятихатні змушені були відкрито або конспіративно під страхом смерті давати агентурні дані на дезертирів, вносячи розкол між усіма трьома таборами. В майбутньому вони повинні були стати перевіреними в роботі прибічниками більшовицької влади і на них опиралися комнезами. Цим самим влада намагалася встановити кругову поруку на селі, кожен мав відповідати не тільки за себе, але й за усіх. «Наказ про п'ятихатки» був одним із факторів більшовицької влади України, який спричинив розкол українського селянства та його протистояння.

Активізацію селянського повстанського руху викликала й атеїстична діяльність більшовицької влади, зокрема вилучення церковних цінностей. Більшовики пояснювали цю насильницьку акцію відсутністю коштів для допомоги голодуючим і боротьбою з економічною кризою. Серед селянства Поділля, яке в переважній більшості було віруючим, наростали обурення і гнів.

Більше того, представники більшовицької влади для боротьби з «релігійними забобонами в Україні» розпочали у 1921 р. розкриття мощів Святих, і тільки термінова таємна телеграма ЦК КП(б)У, надіслана з м. Харкова, призупинила цей вандалізм. У телеграмі пропонувалося місцевим органам влади тимчасово утриматися від подібних методів. Також вищі партійні органи влади, хоча і визнавали цей метод антирелігійної боротьби правильним, рекомендували зосередитися на інших «невідкладних завданнях революції» [89, с. 71].

Більшовики, насміхаючись над місцевими традиціями, руйнували церкви, костьоли, які нерідко були пам'ятками історії і архітектури. Наприклад, у Могилів-Подільському повіті солдати 295-го полку Червоної армії вимостили стайню гранітними та мармуровими плитами з православного цвинтаря [54, с. 29].

Певну роль у розгортанні масового селянського руху відіграли українські закордонні організації, військові розвідки іноземних країн. На думку радянських істориків, повстанський рух в Україні в 1921 – 1922 рр. був значно потужнішим, ніж у 1918 – 1920 рр. внаслідок прямої підтримки із-за кордону. Зокрема, в 1920 р. почали виникати таємні організації з різноманітною політичною орієнтацією. Наприклад, в Житомирі та Вінниці в 1920 р. діяли відділення «Комітету порятунку України», центральні органи якого перебували у Польщі [107, с. 108].

С. Петлюра розпочав організаційну роботу повстанського руху. Значна увага приділялася правобережній частині УСРР. На початку грудня 1920 р. за кордоном створено Відділ повстанських організацій під керівництвом В. Заєгорша. Але його діяльність виявилася слабкою [105, с. 83], тому наприкінці січня 1921 р. було створено Партизансько-повстанський штаб при головній команді Військ УНР (ППШтаб), як представницький орган екзильного уряду УНР. Начальником Штабу призначено командувача четвертою Київською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Для допомоги ППШтаб 12 березня 1921 р. при штабі шостої

польської армії створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-II» [105, с. 86].

Для оперативного керівництва територію УСРР поділено на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. реорганізовано у п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони. Інколи в джерелах фронти ототожнюють із групами, яких на Правобережній Україні було лише дві. Командирів (начальників) цих груп призначав ППШ, які в свою чергу, визначали командувачів (начальників) районів та підрайонів [54, с. 62]. Останні поділялися на 4 – 5 територіально-бойових одиниць – куренів, один з яких мав бути гарматним. Курінь включав 5 – 6 піхотних, одну кінну і кулеметну сотні. Відповідно ними командували курінний та сотник [102, с. 50]. Сотні ж поділялись на бригади. Планувалося організувати повстанські комітети – Центральний, групові, губернські, повітові, районні тощо. В кожному селі повинна була діяти повстанська двійка, з представників якої складалася волосна трійка. Проте в самому екзильному керівництві та у штабі панували службові непорозуміння, інтриги, пасивне ставлення до своїх обов'язків, розквітали «політиканство та кабінетна робота». До того ж надто пильний контроль польської розвідки над повстанським штабом гальмував діяльність екзильного керівництва. Обтяжувала Партизансько-повстанський штаб і матеріальна залежність від С. Петлюри, а особливо від польського представництва [102, с. 294]. Польська допомога отаманам повстанських загонів надавалася в обмін на інформацію соціально-економічного та політичного становища в УСРР.

Прагнули не залишитись осторонь від повстанського руху в Україні й Румунія та частково Франція. Зокрема, останні в 1922 р. підтримували «Політичний комітет національної України», членами якого були Струк, Греков та Сагайдачний [110, с. 59]. С. Петлюра намагався здійснити черговий рейд з метою встановлення своєї влади на Правобережній Україні на початку 1922 р. Для цього він проводив переговори з Махном та Савінковим, які на той час теж перебували за кордоном. Але через важке становище екзильного

українського війська, часту зміну його командування, невизначеність С. Петлюри та активізацію більшовицької пропаганди рейд на Правобережну Україну так і не відбувся. До того ж західні держави поступово змінили політику стосовно повстанського руху в Україні, відмовивши українцям у матеріальній, військовій і політичній підтримці. В результаті повстанці опинилися в надзвичайно скрутному становищі.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що основними факторами антибільшовицького опору селян були: продовольчий, аграрний, фіскальний, карально-репресивний, релігійний, національний. В ситуації налагодження «більшовицького порядку» в новоствореній державі повстало чимало політичних, соціально-економічних та культурних проблем, які по суті і становили причини масових хвилювань поміж селянами. Основною із них була антиселянська політика радянської влади, відхід більшовиків від обіцяного курсу, а також продовження практики продрозкладки. А це, в свою чергу, проявилось у запровадженні військового стану, примусовому насадженні комуністичних органів влади, насильницькій «радянізації» села, проведенні хлібозаготівельних кампаній, виникненні штучного голодомору 1921 – 1923 рр., репресивних, неправомірних, часто безконтрольних діяч чекістів, міліції, свавіллі підрозділів Червоної армії щодо цивільного населення, проведенні примусової мобілізації до її частин тощо. Разом з тим, розгорнувши боротьбу з релігійними установами, більшовики внесли непорозуміння у народні маси, довгий час для яких церква була єдиним духовним оплотом життя. Все це не сприяло визнанню селянами більшовицької влади. Між населенням проявився національний чинник, тобто прагнення до відновлення влади УНР. В свою чергу, екзильний український уряд спонукав народні маси до підняття повстання, для чого було вироблено спеціальний план. Крім того, рух селян був зумовлений і практикою стягнення продподатку, недосконалою хлібозаготівельною системою, поганим забезпеченням селян товарами першої необхідності, зневажливим ставленням радянських службовців до мешканців сіл тощо.

Фактором, який сприяв активізації селянських повстань, виступила боротьба частини українців за свої національні права, що відбувалося за підтримки українського уряду в екзилі та його дипломатичних партнерів.

1.2. **Форми протидії селян більшовицькому режиму**

Основу антибільшовицького опору складали передусім активні форми протидії селян. Їх аналіз дозволив визначити два основні види повстанського руху селян: стихійні повстання, які нерідко ініціювалися повстанськими комітетами або підпільними організаціями, та сплановані, чітко визначені повстанські акції, здійснені отаманськими загонами. Зважаючи на строкатість, рух селян 1920 – 1924 рр., на наш погляд, не варто висвітлювати через призму загального порівняння з будь-якими іншими попередніми українськими повстаннями. Хоча традиційно деякі елементи українських повстань минулих століть знайшли своє відображення у заворушеннях селян першої половини 1920-х років.

Окремо слід виділити типологію антибільшовицького руху опору: продподаткові, земельні, релігійні, голодні, армійські та «червоні бунти» (незадоволення незаможників запровадженням нової економічної політики). До того ж антибільшовицький селянський повстанський рух мав чітко виражені два політичні напрямки: національний (під проводом С. Петлюри) та анархістський (під проводом Н. Махна). Ще одним політичним напрямком, незначним за своїм масштабом, залишався й білогвардійський. Для Одещини та Миколаївщини було характерним певне переважання анархістсько-махновського та білогвардійського напрямків над національним [63, с. 25].

В цілому повстанський рух селян в правобережній частині УСРР був єдиним. Його метою була боротьба селян за власні права. Селянська ідеологія неоднозначно сприймала різновиди влад: «червону», «білу», «жовто-блакитну», бо кожна із них, з точки зору селянства, мала вагомі

недоліки. Разом з тим, починаючи з 1920 р., значна частина селян у пошуках виходу із скрутного становища все ж таки схилилася до національних та анархістсько-махновських повстанських організацій, які відігравали основну роль у повстанському рухові. Певна частина селян, намагаючись вийти із скрутного становища, вірила гаслам агітаторів й допомагала їм створювати власні військові формування [63, с. 74].

Між керівниками повстанського руху простежувалася відсутність компромісних рішень. А це сприяло успішному закріпленню влади більшовиків в українському селі. Останні, розколовши селянство на куркулів, середняків, малоземельних середняків й бідняків, маніпулювали і нацьковували одну соціальну верству проти іншої, вдало використовували їх у придушенні опору національного, білогвардійського та анархістського спрямувань. Зазвичай під проводом сільської інтелігенції в антибільшовицькому повстанському рухові брали участь всі соціальні верстви селян. Однак за посередництва більшовицької влади неможливо селяни досить швидко не тільки не припинили свій опір, а й доклали значних зусиль у придушенні повстанського руху в цілому.

В організації селянських повстань значну роль відіграли повстанські комітети, які почали виникати з ініціативи колишніх службовців УНР ще у 1919 р. Вони діяли до 1921 р., після чого були ліквідовані більшовицькою владою. Як правило, в залежності від регіонального значення, вони склалися із кількох осіб. Їх основним завданням було створення підпільних організацій та отаманських загонів. Але організація їх виникнення в значній мірі була стихійною та будувалася внаслідок власної ініціативи, прагненні до боротьби жителів тих чи інших регіонів. Досить часто новостворений повстанський комітет розраховував лише на власні сили, не мав ніяких наказів або директив повстанського керівництва, зв'язку із повстанцями інших регіонів України.

В Одеській та Миколаївській губерніях в порівнянні із іншими регіонами, діяльність повстанських комітетів була дещо слабшою. Ситуацію

в усьому великому регіоні переважно контролював 1-й повстанський комітет, який очолив Г. Нестеренко. Він підпорядкував собі Єлизаветградський, Каменський, Первомайський, Олександрійський та Звенигородський повіти. Тут діяли місцеві повстанські комітети [64, с. 49].

Частина патріотично налаштованих селян розуміла, що перемогти сильного та жорстокого ворога можна тільки за умови створення структури масових підпільних організацій. Крім цього, селяни активно вступали до потужних підпільних організацій національного характеру, які створювались за посередництва уповноважених осіб згідно з планом Партизансько-повстанського штабу. Їх основною метою була організація та підготовка повстання. Так, в Кам'янець-Подільському повіті в 1921 р. існувала підпільна організація, до складу якої входило близько 500 осіб [79, с. 74].

Чинником, що сприяв стихійним повстанням, були так звані антирадянські настрої певної частини населення, яка користувалася привілеями у добу воєнного комунізму, але втратила їх з переходом до НЕПу. Одним із його гасел було: «Геть НЕП і радбуржуїв!» До цієї категорії належали особи, які активно розвивали більшовицьку ідею й привілейовано себе почували до проголошення НЕПу, а також тих, хто зловживав своїм посадовим становищем. Їх діяльність зводилася до антибільшовицької агітації сільського населення, антирадянських виступів тощо. Зокрема, в одній із відозв зазначалося: «Вы видите, граждане, налоги, которые идут на шик и блеск служащих НЕПа. Незаможник и бедняк, неужели ты не видишь, что вокруг тебя делается? Неужели ты не слышишь своих стонов? Посмотри вокруг себя, поднимаются твои братья, собираются в отряды, чтобы одним мощным ударом свергнуть новых панов, обуржующихся коммунистов. Неужели ты не видишь, до чего довел НЕП? Долой новый буржуазный НЕП!» [31].

На початку 1920-х рр. виникало чимало повстань, організованих місцевими жителями. Приводом часто була неспроможність селян виконати продподаток. Вони вилучили та заарештували заручників за невиконання на

селі продподатку. У відповідь червоноармійці зазнали нападів з боку селянок й відступили.

Стихійні повстання внаслідок активної протидії червоноармійських підрозділів досить швидко зазнавали краху. Крім того, в кінцевому результаті селяни зазнавали жорстоких покарань, які наводили жах на повстанців, що призводило до їх упокорення більшовицькій владі. Побоюючись розправи, деякі села відмовлялися брати участь у повстаннях. Через це вони зазнавали погроз та тиску з боку жителів населених пунктів, охоплених повстанням.

Активно проявили себе в антибільшовицькому русі озброєні загони селян під проводом отаманів. Рух таких загонів отримав назву «отаманщина». За своїм складом, походженням, станом дисципліни, стратегією, тактикою боротьби вони значно відрізнялися один від одного. Зумовлювалося це рівнем підготовки та обізнаності у підпільній боротьбі самих отаманів. Чільне місце у їх діяльності посідала агітація і залучення селян до лав повстанських загонів. В 1920 р. створення або поповнення повстанських загонів відбувалося на досить примітивному, близькому до стихійного, рівні. Нерідко такі загони виникали як реакція на безчинства червоноармійців та чекістів.

Вже з 1921 р. отамани почали застосовувати різноманітні прийоми та методи, щоб збільшити чисельність власних загонів. В деяких випадках мала місце мобілізація селян насильницькими методами, що швидко завершувалося припиненням діяльності даного повстанського угруповання. Зокрема, такої тактики дотримувався отаман Ісаков, який наприкінці 1921 р. організував створення повстанського загону з числа жителів сіл Кам'янець-Подільського повіту [70, с. 63].

Отаманами повстанських загонів були, як правило, колишні військові офіцери або представники сільської інтелігенції. Не було й якоїсь статевої перестороги щодо вступу до цих загонів і жінок. Нерідко вони ставали командирами цих загонів. Наприклад, відомі такі отаманші: Марія

Соколовська (на Київщині, Волині та Поділлі) [48, с. 123], Щіпська (на Поділлі). Також жінки входили до більшості повстанських загонів як дружини повстанців. Зокрема, дружина отамана Я. Гальчевського, загін якого діяв на Поділлі та Київщині, Марія досить часто допомагала повстанцям у проведенні розвідницької та зв'язкової роботи, агітації селян, налагодженні продуктового забезпечення повстанців [58, с. 200].

Озброєння повстанських загонів складалося як з вогнепальної, так і з холодної зброї різного виробництва. Разом з тим на початку 1920-х р. через відсутність навичок повстанців та неефективність їх використання, списи було виключено із переліку тогочасної зброї повстанців. Гармати використовувалися лише трофейні, які потім, як правило, залишалися на полі бою через неможливість їх подальшого транспортування. Переважно повстанці використовували зброю, яка залишилася в правобережній частині УСРР після Першої світової та громадянської війн. Значна частина селян набула досвіду користування зброєю на фронтах Першої світової війни. Чимало селян збирали зброю з метою передачі її повстанцям.

Проте в наступні роки в зв'язку із цілою низкою причин селяни припинили постачання зброєю повстанських загонів. Основою цього було розпорядження більшовицької влади в другій половині 1920 р. щодо примусового вилучення у сільського населення вогнепальної зброї та військової амуніції. Виконання цього наказу покладалося на червоноармійців й не мало особливого успіху. Активізація в 1922 р. органів державного політичного управління (ОДПУ) у цьому напрямку змусило селян здавати зброю. Відмова передбачала жорстоке покарання [79, с. 128].

Значна частина повстанських загонів були національними й проводили свою діяльність під синьо-жовтим прапором. Досить вірні твердження стосовно політичних поглядів отаманських загонів запропонував Р. Подкур. На його думку, політична орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів. Зокрема, на Поділлі та Волині, де вплив Української Народної Республіки був особливо сильним, у складі повстанських загонів

переважали національно свідомі елементи, які намагалися налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, прагнули до рішучої боротьби за відновлення УНР. Схожа приналежність спостерігалася і у більшості загонів Київщини. Проте в Одеській та Миколаївській губерніях діяло чимало повстанських загонів без чіткої національної орієнтації. Їх покликання до лав повстанських загонів зумовлювали переважно економічні негаразди [95, с. 391].

Однак невід'ємною рисою діяльності отаманських загонів в усіх регіонах правобережної частини УСРР було проведення активної антибільшовицької агітації серед місцевого населення. Вона зводилася до розповсюдження листівок з відозвами, наказами, карикатурами на радянські порядки. Судячи з мови, орфографії і стилю текстів листівок, їх авторами були місцеві жителі [128, с. 39]. Отамани друкували прокламації навіть на нерозрізаних шпальтах радянських грошей. Разом з тим чимало листівок надходило з-за кордону. Наприклад, малочисельні повстанські загони, які масово й періодично приходили з Польщі у Волинську губернію, розповсюджували пропагандистську літературу від імені С. Петлюри [109, с. 109].

Узгодженість дій між повстанськими загонами носила опосередкований характер. Деякі із них, щоб бути обізнаним у повстанській діяльності в своєму та сусідніх регіонах України, користувалися закордонною або власною розвідувальною інформацією. Траплялися випадки, коли отамани діяли на власний розсуд, не володіючи ніякими директивами та вказівками з боку вищестоящих керівних органів повстанського руху. В таких випадках вони самостійно орієнтувалися безпосередньо на місці їх дислокації. Все ж з метою більш активної діяльності в різних регіонах правобережної частини УСРР мало місце об'єднання загонів. Основним чинником проведення такої роботи виступали з'їзди отаманських загонів. Наприклад, 7 січня 1921 р., в районі містечка Тетерів Київської губернії відбувся з'їзд отаманів Київщини, на якому були

присутні Струк, Маруся, Богатиренко, «Лихо», «Хмара», «Чорт» та інші. Відбувалося чимало з'їздів повстанців «Холодного яру» [57, с. 67].

Отаманські загони під керівництвом військових професіоналів, зокрема таких, як Яворський, Гальчевський, Кравченко, Трейко, Мордалевич, Левченко, Заболотний та інші використовували державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штемпель [121, с. 21], прапор із ненормованими кольорами (жовто-блакитний, чорний тощо) та написом: «Ще не вмерла Україна» або «Українська Народна Республіка». Окремою рисою політичного спрямування цих загонів виступав факт виконання повстанцями (особливо під час боїв з червоноармійцями) національного гімну. Однак патріотизм до Батьківщини та любов до власного народу визначалися не лише цим. Необхідно зважати на методи боротьби кожного повстанського угруповання. Значна частина загонів при виконанні окремих завдань прагнула приховати наслідки своєї діяльності (зادля безпеки мешканців населених пунктів). Проте чимало повстанських загонів, особливо анархічних поглядів, цим не переймалися.

Характерною рисою військової тактики отаманських загонів була їх схильність до швидких маневрів, висока мобільність. Кіннота та піхота на кулеметних тачанках могли здійснювати тривалі рейди, швидко долаючи за короткий час значну відстань. У ході бойових операцій повстанці намагалися діяти оперативно. Відомості, необхідні для визначення часу й об'єкта нападу, командири загонів добували за допомогою добре налагодженої власної та агентурної розвідок. Роль агентів охоче брали на себе селяни і навіть священики. Особливо цінні свідчення повстанці отримували від своїх агентів, які перебували на службі у різних радянських установах. Допомогали повстанцям навіть діти, які повідомляли про розташування більшовицьких установ, військ тощо. Варто відмітити, що досвідчені отамани задля безпеки намагалися діяти уночі. У такому випадку дислокація повстанських угруповань вдень проходила у лісах та садах, а вечорами – в хатах родичів або знайомих тих чи інших населених пунктів. Відомі й випадки, коли

повстанці жили у землянках, що розташовувалися у лісах. Так, у Чорному лісі розташовувалися землянки повстанських загонів, які діяли в місцевості «Холодний яр», що поміж м. Черкаси та Чигирин [4, с. 387].

Досить вдало повстанці використовували різного роду маскування. Вони могли прямувати до місця нападу під виглядом селянського обозу або імітувати при цьому якісь церемонії (похорони, весілля тощо). Особливо часто для конспірації повстанці перевдягалися у червоноармійську форму, брали із собою червоні прапори, співали революційні пісні [128, с. 38].

Об'єктами нападів повстанських загонів були поодинокі радянські службовці, активісти більшовицької партії, з'єднання радянських силових структур, установи більшовицького режиму (сільські ради, виконавчі комітети, партійні осередки, міліцейські пости), промислові (заводи, заготівельні пункти, державні склади, млини) та стратегічні (мости, залізниці, пошта, телеграф тощо) об'єкти.

Здійснюючи напади на населені пункти, промислові та військові об'єкти, повстанці спершу порушували лінії зв'язку, позбавляючи місцеву владу можливості викликати допомогу, одночасно спеціальні пікети блокували всі шляхи, що вели до місця операції [128, с. 37]. В цей час основні сили повстанського загону, розділившись на групи, атакували важливі об'єкти. При нападах на квартири радянських службовців нерідко використовувалася агентурна інформація.

Траплялося чимало випадків, коли повстанці накладали на містечка контрибуції. Пояснювалося це масовою приналежністю їх мешканців до єврейської нації. Деякі повстанські загони здійснювали єврейські погроми. Однією з причин цього була активність євреїв у розбудові більшовицької держави. Євреї масово поповнювали структури радянської влади, характеризувалися ретельністю у виконанні завдань, поставлених більшовицьким керівництвом, жорстоко ставилися до захоплених повстанців [119, с. 111].

Після здійснення операції повстанські загони, як правило, швидко відступали, уникаючи збройних сутичок з переважаючими військовими силами ворога. Зустрівшись з невеликими підрозділами червоноармійців, повстанці несподівано атакували їх із флангів кіннотою, вміло застосовували кулеметний вогонь, зосереджуючи його щільність на флангах або супроти цілого фронту червоних військ. При цьому природною опорою повстанців були ліси, гаї, балки та яри. Як правило, після успішної атаки повстанці при наявності кінноти наздоганяли деморалізованих червоноармійців. Бої у полях та населених пунктах відбувалися досить рідко. У зв'язку з невдачею повстанський загін до оборони не переходив, а намагався якнайшвидше втекти від переслідування, часто не припиняючи руху на перепочинок. Досить часто повстанці розпорошувалися прямо на полі бою, що зводило їх переслідування практично нанівець. При цьому кожний із них заздалегідь знав місце та час збору [128, с. 38]. Нехтуючи конспіративністю, деякі повстанці просувалися від одного до іншого населеного пункту не лише вночі, але й вдень.

Інколи в операціях брали участь зведені загони з різних волостей, а після їх завершення швидко розпорошувалися, чим ускладнювалося їхнє переслідування. При цьому повстанці часто поширювали дезінформацію з метою ввести більшовицькі каральні загони в оману. Крім того, щоб заплутати переслідувачів, повстанські загони по декілька разів різко змінювали напрямки руху, іноді в кардинально протилежні боки; поміж населенням поширювалися чутки щодо подальшого шляху загону, який не відповідав справжнім намірам повстанців. Робилося це через систему відповідальників та заручників. Повстанці з ненавистю ставилися до селян, які доносили на них радянським каральним органам. Для залякування їх запровадили свою систему покарання.

Особливої тактики дотримувалися повстанці у зимовий період. Нерідко отамани розпускали своїх бійців по домівках. Але з настанням весни загін знову формувався й розгортав активну діяльність. Траплялися випадки, коли

повстанці із загону розходилися по домівках, щоб провідати рідних та провести польові роботи, а згодом знову збиралися за наказом отамана, який разом з декількома помічниками постійно перебував на нелегальному становищі. При цьому зброя загону була надійно схованою у різних місцях: в річках, колодязях, хатах селян, закопаною в лісах тощо [27, с. 160].

На початку 1920-х рр. значним джерелом поповнення повстанських загонів було масове дезертирство з Червоної армії. Погана забезпеченість амуніцією та продовольством військових частин, відсутність обіцяних більшовиками пільг червоноармійцям та їх сім'ям стали причиною масових втеч вояків із більшовицьких військових частин. Не останню роль у цьому явищі відігравав й факт походження більшості червоноармійців із селян. Зневіра викликала у дезертирів ненависть до більшовицької влади, що призводило до поповнення за їх рахунок вже існуючих повстанських загонів або ж до створення нових загонів. При цьому переважна більшість дезертирів притримувалась певних політичних поглядів, але були й такі, що розраховували тільки на власні сили й схилилися до вчинення злочинів. Різниця між ними полягала лише в методах діяльності.

Саме така категорія бажала швидше ставати повстанцями, ніж служити в армії. Вона доповнювалася і демобілізованими червоноармійцями, які «звикли займатись війною, як ремеслом» [55, с. 102]. Яскравим прикладом слугувала діяльність загону «Гордія». Чисельністю до 20 осіб він протягом 1922 – 1924 рр. діяв на Волині. Загін діяв групами з трьох осіб у кожній. Здійснював напади на села, де вбивав радянських службовців та знищував державні установи, вчиняв єврейські погроми та напади на червоноармійців. Але в жодному документі не зазначено, що загін чинив дії з метою пограбування задля власної наживи. Проте вилучення промислових та продуктових товарів першої необхідності або ж сільськогосподарських продуктів, зданих селянами як продподаток, повстанцями не розцінювалися як грабіжництво. Навпаки, вони були зацікавлені у справедливому налагодженні споживчої системи на селі.

Разом з тим вчинки деяких загонів у період голодомору можна трактувати як грабіжницькі. Але це відбувалося винятково для потреб боєздатності загону. Опинившись у скрутному становищі, повстанці прагнули зміцнити продовольче становище свого загону і тим самим підтримати його боєздатність.

Таким чином, чисельність загону не відігравала вирішальної ролі у визначенні політичної або кримінальної приналежності. Адже в 1923 – 1924 рр. в зв'язку з активізацією органів ВНК-ДПУ діяльність великих повстанських загонів стала неможливою. Тоді селяни поступово припиняли збройний опір. В умовах більшовицької політики «батоба» та «пряника» вони відмовлялися від попередніх методів і форм боротьби проти продовольчої політики радянської влади. Крім того, траплялися випадки, коли внаслідок поганої дисципліни отаманські загоони здійснювали злочини щодо сільського населення, що остаточно спонукало останнє до визнання радянської влади.

Командири багатьох повстанських загонів поблажливо ставилися до злочинців. Пояснювалося це прагненням ватажків загонів поповнити їх склад людьми, у яких не було іншої альтернативи, як боротьба з більшовицькою владою. В зв'язку з цим деяким із них надавалась змога приєднатися до повстанського загону. Інші ж поповнювали кримінальні загоони, які уникали зустрічі як з великими повстанськими загонами, так і з силовими структурами більшовицької влади. Але траплялися випадки, коли повстанці, потребуючи допомоги, проводили переговори з кримінальними угрупованнями. Крім цього, закордонні керівні повстанські структури, потребуючи сильних фізичних та вольових особистостей, укладали із злочинцями домовленості: за матеріальну винагороду проводити диверсійні акти в радянській Україні. Наприклад, на Поділлі з 1923 р. діяла антибільшовицька диверсійна група братів Григорія та Євгена Овчаруків, основне ядро якої складалося із шести осіб.

Масовим явищем стала пасивна протидія селян політиці більшовицького режиму, суть якої зводилася до бажання цієї верстви

населення власноруч змінити політико-економічний курс держави через уникнення або ліквідацію встановлених більшовиками вимог на селі. Замість обіцяної землі, яку нова влада передала радгоспам та комунам, селяни отримали продрозкладку та розкол села у зв'язку із створенням КНС. Продрозкладка позбавляла селян стимулів до праці. Як наслідок вони поверталися спиною до влади, яка утвердилась в Україні. Вже III Всеукраїнський з'їзд рад, який проходив у березні 1919 р., показав, що українське селянство не погоджувалося ні з аграрною, ані з продовольчою політикою більшовиків [37, с. 152].

Намагаючись зменшити тягар постійно зростаючого вилучення сільськогосподарських продуктів і одночасно зберегти земельні наділи, селяни вдавалися до пасивних форм протидії більшовицькій владі у зв'язку із масовими ревізіціями зерна у селянських господарствах. Протягом усіх податкових кампаній досліджуваного періоду своєрідною формою пасивної протидії селян можна вважати несплату податку у встановлений владою термін. З одного боку, це можна пояснити сезонною невивідністю визначених термінів (осінь та зима, коли ціни на сільськогосподарську продукцію були найнижчими). Звідси селяни робили висновок: не треба поспішати зі сплатою податків. Крім того, масова невчасна сплата податків значною мірою була спровокована постійними податковими пільгами, які уряд вибірково надавав селянам. А це породжувало у частини селян намагання скористатися ними, що суперечило планам держави.

Поширеною формою боротьби з податковим тягарем було приховування основного об'єкта оподаткування – землі. Наприклад, у вересні 1921 р. більшовики відзначали масове приховування землі. Офіційно вважалося, що приховування розміру землі було ліквідоване на початку 1924 р. Але це часто не відповідало дійсності. Факти приховування землі і далі спостерігалися.

Наступною формою пасивної протидії було самовільне привласнення селянами землі. Розглянемо цю проблему на прикладі Подільської губернії,

адже в першій половині 1920-х рр. тут привласнення мали свої особливості. Перенаселеність регіону висувала на передній план проблему забезпечення селян землею. Так, дореволюційне селянське землекористування складало тут в середньому 0,63 десятини орної землі на особу. Тому, щоб виконати вимоги нового земельного закону від 5 лютого 1920 р. про мінімальний наділ – 1,87 десятин, потрібно було не лише розподілити всі землі, але й переселити за межі губернії 639,2 тис. осіб зайвого населення. Проте можливостей для цього у держави не було. Не дивно, що вже влітку 1920 р. у більшості повітів Поділля, масово проявлялося прагнення селян до отримання або розширення земельних ділянок. У доповіді підвідділу землевпорядкування Подільського губвиконкому в жовтні 1921 р. зазначалось: «Селянська маса, впресована важкими економічними умовами в надто тісні рамки старих присадибних ділянок, почала енергійно добиватися розширення існуючих ділянок і захоплення нових на колишніх нетрудових землях» [84, с. 56].

Вимоги зрівняльного розподілу земель суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених у 1921 р. земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу з вилучення земель для потреб державних установ і підприємств. З цією метою їм передавалися найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Націоналізацію земель на Поділлі планувалося завершити до кінця 1922 р. і лише після цього розпочати селянське землевпорядкування. Проте такі дії наштовхувалися на опір селян, які вимагали для себе кращих земель. Не знайшовши підтримки з боку держави, селяни вдалися до масового самовільного захоплення націоналізованої землі. За даними Подільського губерньського відділу ДПУ в 1920 – 1925 рр. «селяни намагались силою відібрати націоналізовану землю в усіх округах Поділля». Через масове приховування справжньої кількості землі землевпорядкування на Поділлі завершилося значно пізніше, ніж у

цілому в Україні. У одному з виступів на II з'їзді рад Подільської губернії в грудні 1921 р. зазначалося: «Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 р., тому нам довелося просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 р.» [83, с. 118]. Це твердження означало, що понад 25% земельних наділів були прихованими. Разом з тим процес закріплення у користуванні земельних ділянок проходив доволі важко і в інших регіонах правобережної частини УСРР.

Часто траплялися випадки, коли селяни відбирали у землемірів документи і заявляли, що землі їм не віддадуть. Щоб отримати або зберегти за собою бажані ділянки, селяни навмисно псували їх родючість: застосовували погану обробку, не вносили мінеральних добрив, внаслідок чого рівень врожайності різко знижувався. До того ж у більшості випадків, краща земля при розподілі закріплювалася за заможними селянами, які отримували її за рахунок хабарів. Внаслідок закулісних домовленостей заможники наділялися хутірською землею, середняки – відрубною, а незаможники – сільської громади.

Поряд з тим траплялися й випадки зловживань комнезамів. При цьому, не маючи відповідного реліквію й залишившись неспроможними конкурувати з великими та колективними господарствами, незаможники в усній формі віддавали свої ділянки в оренду заможникам. Крім того, вони ще й наймалися працювати у останніх на своїх же земельних ділянках. А це, в свою чергу, призводило до розширення землекористування заможних селян.

Внаслідок опору селянства радянська влада змушена була передати в індивідуальне землекористування 92% земельного фонду України [63, с. 132]. В 1922 р. більшовики констатували, що в правобережній частині УСРР у ситуації, що склалася поміж мешканцями села, найбільше багатіли середняки.

Досить поширеною формою пасивної протидії більшовицькому режиму було приховування кількості худоби з метою уникнення сплати

податків, а також гужової повинності. Варто зазначити, що приховування худоби здійснювалося селянами свідомо. Однією із багатьох причин цього явища було бажання селян не сплачувати податки. Проведення судових процесів над ними викликало лише опір іншої частини заможних селян.

Найбільш гострим і відкритим у роки НЕПу було протистояння режиму з боку селянства в питанні про ціни на хліб та методи проведення хлібозаготівель. Політика держави в цій сфері безпосередньо входила в суперечність з інтересами усього селянства, оскільки головною її метою було одержання максимальної кількості хліба за мінімальною ціною. А з огляду на те, що починаючи з 1923 р. головні запаси вона робила шляхом закупівлі селянського хліба на ринку, де ціни для всіх продавців були більш-менш однаковими, то найболючіше така хлібна політика держави відбивалася на незаможному селянинові, хоч він й іменувався опорою влади на селі. Щоб сплатити податок та інші обов'язкові платежі, він змушений був продавати свій хліб восени, коли ціни на нього були найнижчими. По суті це було однією із основних причин приховування збіжжя. У той же час більш заможні селяни мали змогу сплачувати податки головним чином за рахунок продажу технічних культур. Крім того, це давало їм можливість не тільки притримувати хліб до весни, коли ціни на нього підвищувалися, а й використовувати його нестачу на селі для підсилення економічної залежності бідноти. Останнє звужувало і так незначну соціальну базу режиму.

Для того, щоб уникнути продажу зерна за надто низькими монопольними цінами, селяни почали в масовому порядку перемелювати його на борошно, ціни на яке на ринку були значно вищими. Внаслідок цього ринкові ціни на хліб (у вигляді борошна) постійно зростали [37, с. 160]. Зважаючи на це, більшовицький режим використовував різноманітні приводи для припинення роботи приватних і навіть громадських млинів для того, щоб змусити селян продавати зерно державним заготівельним органам за низькими цінами. Однак найбільш масовим явищем в цьому плані

залишалося притримування селянами продажу зерна до весни, коли ціни на нього ставали дещо вищими.

На Волині траплялися випадки різноманітних домішок до зерна, яке призначалось для сплати продподатку. Як домішок слугували жито та овес. При виявленні домішок у пшениці чи житі, яке підлягало здачі для сплати продподатку, селянам загрожувало суворе покарання аж до конфіскації майна, засудження до примусових робіт. Траплялися випадки підкупу селянами продподатківців з метою отримання документів про виконання продподатку.

Замість здачі зерна практикувалася сплата податку у грошовій формі, що передбачало продаж домашніх тварин. Наприкінці 1924 р. такі випадки були масово зафіксовані на Поділлі. Досить розвинутим на селі був обмін різноманітних предметів побуту на зерно. Наприклад, за хустку давали 4 пуди жита. Більшість селян прагнула таким чином обманути більшовицьку владу і позбутися зерна, яке підлягало здачі згідно з продподатком.

Окремою протидією селян була їх участь в контрабанді – експортній та імпорتنій [39, с. 411]. Зважаючи на прикордонне розташування західного Поділля та Волині, в сфері торгівельного обігу була поширена іноземна валюта, серед якої значне місце відводилося польській валюті. При цьому таке явище спостерігалось і в деяких радянських кооперативних установах. Цим самим до радянських грошей населення висловлювало зневагу та недовіру. Така ситуація тривала до 1923 р., поки радянська влада не запровадила заборону валютних операцій. Така ж ситуація спостерігалася на Одещині та Миколаївщині. Тут контрабанда товарів розвивалася доволі успішно. Зумовлювалося це хабарництвом прикордонників.

Контрабандний товар розповсюджувався поміж населенням через посередництво ринкової торгівлі, яка користувалася серед населення великою довірою. Розпорядження більшовицької влади щодо її ліквідації досить часто викликало незадоволення народних мас. За кордон у великій кількості переправлялися коні, зерно та інші сільськогосподарські продукти,

а звідти ввозилися сіль, мило, сірники, тканини тощо. В січні 1922 р. у Кам'янецькому повіті Подільської губернії в зв'язку із замерзанням річок Збруч та Дністер кількість контрабандистів значно зростає. Товари іноземного виробництва переправлялись через Волинь та Поділля на Київщину й далі [71, с. 320].

Кордон з Польщею був прохідним майже скрізь, особливо зимою. Його надійної охорони не було, адже кожний червоноармієць мав охороняти проміжок прикордонної смуги 3-6 км. До того ж прикордонники були незадоволені несвоєчасною оплатою служби, низкою випадків видачі недоброякісних продуктів харчування, поганою укомплектованістю військової амуніції. Як наслідок серед прикордонників спостерігалися випадки хабарництва.

В 1923 р. змінилися методи переправи контрабанди. Зокрема, товар переносився в розсипному вигляді і в незначній кількості. Експортна контрабанда складалася з кольорових металів, валюти, антикварних речей. А в Україну завозилися какао, дорогі алкогольні напої, сахарин, косметика тощо. Прикордонники виділили дві категорії перевізників контрабанди: дрібних, які продавали товари, не відходячи далеко від кордону і, великих, які доставляли товари на спеціальні склади, звідки їх переправляли до м. Бердичева, Житомира, Києва і далі. Перевізників через кордон за офіційними підрахунками протягом місяця нараховувалось близько 1 тис. осіб, більшість з яких складали селяни. Значним осередком контрабанди була ремонтна залізнична база, що неподалік містечка Славута Волинської губернії. Саме звідси надходило найбільше контрабандних товарів у правобережну частину УСРР. Біля кордону з Польщею розташовувалося 57 транзитних пунктів із розповсюдження контрабандного товару. Траплялись випадки, коли червоноармійці допомагали контрабандистам [71, с. 321].

Одним із способів контрабандистів було переправлення до Польщі жінок, які там закупували одяг, ювелірні прикраси і, переодягнувшись в ці речі, переходили кордон. У такий спосіб в переправленні через кордон

контрабанди брали активну участь діти. Далі контрабандні товари перевозилися на підводах під гноєм, сіном, мішками з борошном [70, с. 64], у діжках з олією тощо.

Контрабандний товар перепродувався в окремих магазинах у великих містах. Для збуту товару існували і так звані «чорні біржі» – місця нелегальних операцій – купівлі-продажу валюти, коштовностей тощо. Наприклад, такі магазини існували у Вінниці. Крім свого прямого призначення, вони ще й відігравали роль підпільних антибільшовицьких організацій. В них можна було знайти різний радянський одяг та документи. Їх члени займалися антибільшовицькою агітацією серед населення краю, яку часто було побудовано на чутках та плітках тощо. В 1923 р. білогвардійці розповсюджували на Одещині чутки, що податок зросте на 40 пудів зернових з 1 десятини. Цей вилучений податок буде продано Англії, а селяни вкотре голодуватимуть. Подібних чуток було безліч, а їх розповсюдження серед селян носило масовий характер [71, с. 325].

Своєрідною формою пасивної протидії селян було самогоноваріння. З метою уникнення продорозкладки, через переробку сільськогосподарських продуктів, а звідси й покращенні умов для подальшого, таємного зберігання, а також торгівлі, воно набуло масового характеру на початку 1920-х років. По селах подорожували бляхарі, які на замовлення селян виготовляли самогонні апарати. Ціна виготовлення екземпляра складала 5 – 6 пудів жита. Зважаючи на це, майже в кожній хаті самогонний апарат знаходив своє застосування, а виготовлення самогону характеризувалося довгостроковою придатністю зберігання цього продукту та його вигідністю як товару. Так, в усій Подільській губернії до липня 1923 р. конфісковано кілька тисяч самогонних апаратів. При цьому радянські органи відзначали труднощі та незавершеність боротьби із самогоноварінням в українському селі. Самогоноваріння було однією із небагатьох прибуткових справ для мешканців села.

Згідно з наказом від 19 липня 1920 р. самогоноваріння, продаж та перебування в стані алкогольного сп'яніння каралося позбавленням волі від місяця до року з конфіскацією майна. Для торгівлі та виробництва вина або пива потрібно було дотримуватися вимог інструкції: «Про отримання дозволу на право торгівлі виноградним, плодово-ягідним та ізюмним вином» [44, с. 61], а також відповідної інструкції отримання дозволу на право торгівлі пивом. При виявленні самогоноварної діяльності у господарстві вилучали самогонні апарати, «закваску» виливали, а винуватців відправляли до суду.

Було багато випадків, коли представники більшовицької влади на місцях порушували законодавство. Зокрема, голови волвиконкомів часто за горілку прикривали самогонників, влаштовували безслідне знищення речових доказів. Часто представники нової влади брали хабарі. Значного поширення досягла співпраця таких злочинців із КНС та сільськими радами. Траплялися випадки, коли радянські посадовці, конфісковуючи самогонний апарат у одного селянина, продавали його іншому, інколи навіть в інші населені пункти.

Однією з форм селянської протидії було прагнення антирадянськи-налаштованих селян посісти посади в органах влади, щоб із середини її послабити. Не завжди пересторогою у цьому був соціальний статус селян. Наприклад, у вересні 1922 р. в Проскурівському повіті незаможники отримали 50% місць у виконавчих комітетах та 70% у кооперації, але навідріз відмовилися від вступу у більшовицьку партію. Досить поширеними були випадки, коли заможні селяни влаштовували загальносільські збори, на яких займалися агітацією проти здачі продподатку під різними приводами, своїм трактуванням законів, залученням до своїх лав незаможників тощо.

Розповсюдженням явищем було створення так званих псевдоколективних господарств, у які під виглядом комун і артілей об'єднувалося для захисту своєї власності заможне селянство [25, с. 70]. У 1921 р. на Одещині з 547 колективних господарств 380 були створені

заможними селянами. Така ж картина спостерігалася і у Миколаївській та інших губерніях. З метою збереження землі від конфіскації, а також використання пілґ, які надавались державою колективним об'єднанням, заможні селяни навіть створювали фіктивні колгоспи [37, с. 167].

До того ж такі колективні господарства займалися й приховуванням розмірів земельних ділянок. До 1924 р. в Україні було ліквідовано або розпущено більше 1 тис. псевдоколективів [34, с. 112].

Нова економічна політика передбачала залучення селянства на бік радянської влади. Проте її проведення нашоухнулося на протидію селян. З одного боку, виконання цього завдання вимагало від більшовицької влади проведення масових заходів з роз'яснення своєї політики серед широких селянських мас, а це було можливо лише за умови скликання різноманітних зборів, конференцій тощо. Однак, з другого боку, саме такі збори могли стати місцем з'ясування селянами спільних інтересів, які далеко не завжди співпадали з інтересами режиму, що і лякало радянську владу.

Ареною пасивної протидії селянства більшовицькому режиму стали безпартійні селянські конференції. Їх скликання було започатковано у 1920 р. За їх допомогою більшовицький режим розраховував, по-перше, відвернути селян від повстанської боротьби, по-друге, виявити настрої селян, особливо стосовно політики радянської влади, по-третє, сприяти посиленню впливу більшовиків на селі.

На початку 1920-х рр. селянські конференції скликались дуже часто. На них розглядалися різноманітні питання більшовицької політики на селі. З метою піднесення їх статусу практикувалася участь у їх роботі членів радянського уряду та ВУЦВКу, відповідальних працівників. Однак дуже швидко з'ясувалося, що більшовикам дуже важко спрямувати діяльність конференцій в потрібному для себе напрямку. Про це, зокрема, свідчать звіти губкомів КП(б)У про роботу цих селянських форумів, у яких представлені настрої селян. Селяни-делегати з самого початку взяли активну участь як в роботі конференцій, так і в підготовці проектів резолюцій, як правило

заздалегідь підготовлених радянським апаратом. Селяни пропонували свої рішення, які не завжди відповідали інтересам радянського режиму і інколи домагалися їх прийняття. Ситуація для більшовиків ускладнювалася ще й тим, що партійний склад перших конференцій був досить строкатим. Крім них, було зафіксовано участь у конференціях представників інших партій: боротьбистів, укапістів, а то й відвертих ворогів радянської влади – націоналістів [34, с. 114-115].

Позиція більшовиків ускладнювалась ще й тим, що режим не завжди міг домогтися заздалегідь підготовленого підбору делегатів конференцій. Нерідко селяни, всупереч волі апарату, який займався організацією конференцій, обирали представників, які користувалися їх довірою і мали неабиякий авторитет у селі. Дуже часто це були представники заможного селянства. Тому з самого початку питома вага представників різних прошарків селян на конференціях характеризувалася перевагою заможників. Останні в боротьбі за свої права прагнули більше посісти місць серед делегатів конференції. Для цього влаштовувалися бойкоти пропонованих радянським апаратом списків і висунення своїх представників у кандидати.

На конференціях розгорталася гостра боротьба між делегатами від незаможних селян, яких підтримував режим, та представниками від заможного селянства. Незаможники вважали, що радянська влада перестала підтримувати бідноту й вимагали продовження політики «розкуркулення заможного селянства». Середняки, а особливо заможні депутати, висували вимогу передачі землі справжнім господарям, які в змозі її обробляти, а також виступали за ліквідацію КНС [35, с. 16].

Інколи заможники та середняки об'єднувалися у спільні групи, виступаючи як противага незаможникам. Комосередки доносили про те, що на дванадцяти сільських радах вищезгадуваного повіту відбувалися вибори, де, незважаючи на пропозиції волосних комуністичних осередків, було відкинуто кандидатури незаможників і обрано «ретельних господарів»

Доходило навіть до того, що заможні селяни зривали збори, вимагаючи свого зарахування до КНС.

Особливу увагу селян привертало питання діяльності низового радянського апарату, який необхідно було оновити для покращення результатів роботи. Також порушувалася проблема масового пияцтва та процвітання корупції в державних органах влади у Ганопільській волості вищезгаданого повіту [50, с. 75].

Безпартійні селянські конференції, які відбулися наприкінці липня 1923 р. у Волинській губернії, виявили опір селянства щодо запровадження гужової повинності у грошовій формі [52, с. 64]. На селянських конференціях Волинської та Київської губерній прозвучали зауваження селян щодо їх проведення російською мовою. Критикували селяни й запровадження єдиного податку у грошовій формі. Ряд конференцій вимагали більш періодичних зібрань. Влада негативно реагувала на ці пропозиції. Спостерігалися напружені відносини між сільськими радами та КНС, а також випадки протистояння демобілізованих червоноармійців із заможниками з приводу земельного поділу за рахунок останніх.

Таким чином, ці та інші факти засвідчили, що селянські конференції виходили з-під контролю більшовицького режиму. Вони ставали тим місцем, де селянство вголос заявляло про свої вимоги, відкидало аграрну і продовольчу політику більшовицької влади, намагалося посилити прагнення селянина-виробника до розширення власного господарства та розвитку ринкових відносин на селі.

Отже, антибільшовицький рух селян в першій половині 1920-х рр. поділявся на активні і пасивні форми протидії. Перші являли собою масовий озброєний рух селян, з характерною структурою. При цьому звинувачення селян у злочинності є безпідставним, адже діюча влада не залишила їм іншого вибору, як взятися за зброю для захисту власних прав. Цей рух у значній мірі розпалювався та підтримувався екзильним урядом УНР через посередництво повстанських комітетів, підпільних організацій, отаманських

загонів, значна частина яких володіла військовим досвідом. Всі вони притримувалися переважно національних поглядів. Як самостійно створені, що функціонували за планом С. Петлюри, повстанські комітети та підпільні організації не становили суттєвої загрози більшовицькій владі, оскільки їх діяльність була нестабільною та через значні тактичні і стратегічні прорахунки нетривалою.

Вже в 1921 р. чекісти доповідали про ліквідацію сотень різних повстанських комітетів і підпільних організацій. Їх діяльність через недбалу та погану організацію, досить часто набувала самостійного, стихійного, ні з ким не узгодженого характеру, що й зумовило неминучу поразку. Крім того, селяни були активними учасниками стихійних повстань та повстанських загонів. У своїй більшості вони спрямовувалися проти продовольчої політики більшовиків. Поряд з повстанськими загонами, які мали на меті політичні цілі, діяли і кримінальні. Різниця між ними полягала лише у методах протидії, адже злочинці діяли з метою власної наживи. Разом з тим, потребуючи сильних вольових особистостей, повстанські осередки використовували окремих злочинців у своїх загонах. А це свідчить, що повстанці проводили зважену політику, спрямовуючи агресію злочинців в політичних цілях. Опинившись в 1924 р. у скрутних умовах ведення повстанської боротьби, рух отаманських загонів набув диверсійного характеру.

Досить жваво селянство проявляло себе в протидії більшовицькій владі пасивними формами опору. Їх суть зводилася до приховування кількості врожаю, землі, реманенту та худоби, несплати податків в зазначений строк, самовільного розширення присадибних ділянок за рахунок націоналізованих земель, зайнятті самогоноварінням, непослуху працівників більшовицької влади. До того ж селяни брали активну участь в різноманітних торгівельно-бартерних операціях, контрабандистській діяльності, наполегливо висували свої вимоги на засіданнях безпартійних конференцій тощо. Такі форми протидії більшовицькій владі у 1923 – 1924 рр. ставали все більш масовими і

дієвими. Все це змусило більшовицьку владу вдатися в майбутньому до перевірених військово-комуністичних засобів і методів боротьби з вільним селянством, яка знайшла свій вияв у політиці насильницької колективізації і розкуркулення.

РОЗДІЛ 2

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА З БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ

2.1. Роль керівних органів селянсько-повстанського руху

Повстанському селянському рухові 1920 – 1924 рр. притаманна політична строкатість. Адже на території новоствореної УСРР розгорнули діяльність одразу декілька політичних осередків, які прагнули за рахунок місцевого населення встановити свою владу.

Більшість авторів, які досліджували повстанський український рух, відзначали прихід більшовиків до влади у 1919 – 1920 рр. як окупацію і тому з'являється термін «партизанський рух». Проте, як зазначає Стегній П.: «...для тих, хто спочатку сприймав прихід більшовиків позитивно, їх влада мала певну легітимність. Тому щодо них краще використовувати термін «повстанський рух». Адже серед них не всі були лояльними до Державного Центру УНР. Як прибічники національно-державної ідеї, вони лише гуртувалися навколо найбільш могутнього і діяльного національного центру» [106, С.85]. Так, в повстанстві Правобережжя злилися два суттєвих моменти: стихийний селянський опір та державно-організаційна діяльність повстанських організацій УНР, тобто рух «знизу» і «зверху». Своєрідними «полюсами» стали: стихійні селянські повстання та організаційна діяльність ППШтабу, як центральної повстанської установи Армії УНР. Між ними виникла певна «піраміда» організаційних форм: 1) партизанські загони, на чолі яких стояли місцеві отамани; 2) регулярні партизанські відділи Армії УНР, кадровою основою яких були агенти ППШтабу; 3) Українська Повстанська Армія УНР.

Повстанський рух виник як вияв стихійного опору більшовикам. В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою

організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль в цьому процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. В результаті самоорганізації виникли такі могутні повстанські центри як Холодний Яр, Степова дивізія, армія Н. Махно. Але об'єднати рух у всеукраїнському масштабі могла лише відповідна політична організація.

За сприяння екзильного уряду УНР у 1920 – 1921 рр. переважно в українських містах та містечках масово створювалася мережа повстанських комітетів, які мали були основою масового повстання. Повстанські комітети намагалися координувати діяльність з таємними осередками, очолюваними есером Б. Савінковим, з повстанськими організаціями німців-колоністів Одещини, з представниками єврейських партій «Бунд», «Поалей-Ціон» тощо [118, с. 145]. Свого часу більшовики стверджували, що в 1920 р. існував Центральний український повстанський комітет який здійснював керівну функцію всіма повстанськими комітетами. Проте ніяких керівних органів повстанського руху в 1920 р. не було. Вони почали формуватися дещо пізніше [74, с. 29].

Наприкінці весни 1920 р. в Києві про ЦУПКом говорили як про щось міфічне. Поширеною була чутка, що есери створили власну центральну повстанську організацію. Останні в 1920 р. періодично проводили засідання, на яких за присутністю «Братства української державності» (далі БУД; Братство) та отамана Ю. Мордалевича лише обговорювали деякі питання повстанського руху. Прямим доказом цього є діяльність політика, члена Всеукраїнської академії наук С.Єфремова (псевдонім О. Ігнатенко-Кокодій). В 1920 р. він заснував таємну організацію «Братство української державності», яку епізодично очолював до 1924 р. Братство перебувало в постійному контакті з С. Петлюрою, впливало на діяльність Всеукраїнського центрального повстанського комітету та Козачої ради і керувало повстанським рухом [93, с. 18].

Під час Першого Зимового походу внаслідок залишення червоноармійцями Києва, Братство під назвою «Громадський комітет» перехопило владу у місті, яку 7 травня 1920 р. урочисто передало командуванню польсько-українських військ. Далі за їх сприяння створено превентивний уряд під керівництвом А. Ніковського, який, повернувшись із Польщі до Києва, мав завдання за підтримки Єфремова створити центральний повстанський орган. Проте ліквідація більшовиками його уряду в червні 1920 р. пригальмувала виконання відповідного завдання. Не зважаючи на це, Єфремов не забував про нього й брав активну участь у створенні та організації керівних органів повстанського руху в Україні.

У вересні 1920 р. міністр К. Левицький від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Федору Наконечному (Дністров) організувати мережу підпільних повстанських осередків [59, с. 102]. Наприкінці січня – на початку лютого 1921 р. у Києві ним фактично створено Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК; далі Центральний український комітет) [105, с. 91]. Комітет очолювало Правління із п'яти осіб. Головою ВЦПК був співробітник губнаросвіти, колишній полковник Іван Чепілко («Волобуєв») [108, с. 39]. За наказом Наконечного члени Комітету роз'їхалися у периферійні регіони провінції й встановили зв'язок з деякими місцевими повстанськими комітетами. Вже в лютому 1921 р. Центральний український комітет повідомив Партизансько-повстанський штаб про початок роботи. Проте на своєму шляху перед ним постало чимало проблем. Зокрема, й досі залишається невідомою позиція Партизансько-повстанського штабу щодо створення ВЦПК. Ймовірно, (оскільки ці органи створювались по суті одночасно) між ними виникла боротьба за лідерство у повстанському русі. Приводом до цього була пересторога ППШтабу в дотриманні конспірації. А це означало невизнання існування ВЦПК, що автоматично призвело до політичних баталій навколо його створення та діяльності у Києві.

Активна повстанська праця ППШтабу складалася з двох головних напрямків: 1) створення повстанських організацій в УСРР та керівництва ними; 2) підготовки Армії УНР до походу в Україну.

У першому напрямку діяли агенти в УСРР, які мали кілька головних завдань: 1) створювати мережу повстанських організацій; 2) очолювати вже створені повстанські організації або координувати їх роботу; 3) створювати і очолювати партизанські загони (з цією метою з-за кордону приходили невеличкі відділи з козаків і старшин Армії УНР, що ставали кадровим ядром місцевих партизанських загонів); 4) надавати партизанським загонам характеру регулярних військ УНР; 5) встановлювати оперативний зв'язок між повстанськими організаціями і партизанськими загонами та ППШтабом; 6) інформувати повстанців про накази ППШтабу і Уряду УНР, передавати інструкції, агітаційну літературу тощо; 7) здійснювати окремі розвідницькі акції та передавати в ППШтаб вже зібраний іншими розвідницький матеріал. Важливою складовою праці агентів ППШтабу був розклад Червоної Армії. Створювалися національні організації серед червоноармійців: татарські, латиські, козацькі та інші, що мали цілі подібні українським. Для ефективного здійснення вказаних завдань ППШтаб розробляв інструкції і накази, готував та друкував агітаційну літературу [83, с.144].

На черговій нараді українських політичних сил у березні 1921 р. (в Софіївському соборі) відбулося обговорення організаційних засад Комітету. Для визнання діяльності цього органу та отримання розпоряджень за кордон було направлено делегацію на переговори з Ю. Тютюнником (головою Партизансько-повстанського штабу). За їх комітет. Київська газета «Пролетарська правда» від 30 серпня 1921 р. вказувала, що ВЦПК було створено 18 березня 1921 р. в Пролетарському результатами Наконечний отримав мандат, який надавав право Комітету об'єднати всі повстанські сили Наддніпрянської України. Повернувшись у Київ, вони легітимізували Всеукраїнський центральний повстанський саду, поблизу Софіївської площі [108, с. 40]. Тоді ж сформовано новий склад Комітету з 4 осіб. Допомогу їм

надавали секції: внутрішніх справ, пошти та телеграфу. ВЦПК виконував функції губернського повстанського комітету. Для їх діяльності були визначені конспіративні квартири та дачі, більша частина яких знаходилась у Києві. Для конспірації Комітет використовував паролі або ж за їх відсутності грошові знаки, підписані представниками закордонного керівництва. До речі, останні фінансували і Всеукраїнський комітет.

Головною метою Комітету було звільнення України від більшовицького панування та відновлення влади уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання) ВЦПК мав перейняти функції тимчасового уряду до повернення з-за кордону до Києва легітимного уряду УНР. У звіті Партизансько-повстанського штабу про діяльність Центрального комітету зазначалося: «... для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, а зв'язавши їх між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну УНР» [101, с. 31]. Головним завданням Комітету було створення мережі повстанських комітетів у губерніях, повітах, районах, волостях, селах, а також проведення мобілізації повстанських збройних сил. Проте на практиці він відігравав роль лише координаційного органу, який здійснював інформаційну, пропагандистську та частково організаційну роботу.

Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу в навчальних закладах, службових установах, військових частинах Червоної армії, серед цивільного населення. Та значне місце в діяльності Комітету посіла робота з об'єднання навколо себе цілої низки підпільних організацій, що діяли в Києві. Поміж них чільне місце відводилося «Українській військовій організації» (УВО). Так, наприкінці 1920 р. на Київщину для підпільної роботи прибули сотники Січових стрільців і члени УВО І. Андрух та М. Опока. Вони заснували у Києві Центральний повстанський комітет, який очолив І. Андрух. Згодом у підпорядкування

Центрального українського комітету увійшла «Військова організація Січових стрільців», діяльність якої поширювалася на Київ та Уманщину. Окремим таємним осередком була «Українська військова організація», яка розташовувалась у військовій школі червоних старшин Києва. Вищевказані організації визнали підпорядкування ВЦПК. Останній, в свою чергу, дбав про їх забезпеченість та кількісне зростання. Існування обох організацій яскраво свідчать про їх безпосередній зв'язок з УВО Є. Коновальця та всеукраїнський характер [69, с. 81].

Після цього Всеукраїнський центральний повстанський комітет за дорученням Партизанського штабу розпочав виконувати координаційну роботу у всеукраїнському русі опору. 12 квітня він доручив Ю. Мордалевичу об'єднати повстанські загони в районі Київ – Козятин – Фастів. У посвідченні, виданому Комітетом, також зазначалося: «Всім отаманам окремих загонів цього району наказується коритись Ю. Мордалевичу і безумовно виконувати всі оперативні завдання, ні в якому разі самочинно не робити виступів, що може пошкодити виробленому ВЦПК загальному планові». 24 травня це рішення було затверджене С. Петлюрою, який одночасно призначив Ю. Мордалевича командувачем 2-ою Повстанською (Північною) групою [67, с. 92-93].

Весною 1921 р. виникла необхідність всім малочисельним загонам на території України об'єднуватися в організовані відділи. Саме тоді Всеукраїнський центральний повстанський комітет видав розпорядження про перетворення партизанських загонів у регулярні частини, де мала панувати сувора дисципліна, єдине командування і діяти лише за директивами уряду УНР. Тим, хто знехтував виконанням цього наказу, загрожувало звинувачення у зрадництві. Всі повстанські загони мали формуватися за територіальною ознакою у корпуси: 1-й Полтавський, 2-й Київський, 3-й Чернігівський, 4-й Городнянський, 5-й Подільський. Їх структура була такою: сотня (100 осіб), курінь (4 сотні), полк (4 курені) й далі дивізія та корпус. При цьому планувалося, що сотників, курінних, полковників,

командирів дивізій та корпусів, а також начальників штабів призначатиме Комітет [107, с. 109]. По суті вже в зародку це розпорядження було приречене на невдачу.

Повстання призначалося на середину травня, але згодом дату його перенесли. В останній момент С.Петлюра, посилаючись на несприятливу міжнародну ситуацію, заявив, що треба почекати. Не хотіли виступу і поляки, які казали, що восени може початися війна проти більшовиків [113, С.97]. А ймовірно, це було пов'язано з бажанням Центрального українського комітету переїхати до «Холодного яру», який повинен був стати центром повстання. Проте повстання так і не розпочалося, оскільки ВЦПК був ліквідований чекістами. Прибувши із Польщі на Київщину, В. Галкін дізнався про це від отамана «Орлика» [107, с. 110].

У травні 1921 р. через зраду Грудницького більшовики організували напад на с. Андріївці, де відбувалася нарада отаманів Київщини. Як наслідок вони захопили документи штабу Мордалевича, які містили цінну інформацію про ВЦПК. До того ж вони взяли в полон начальника розвідувального відділу 2-ої Повстанської групи Козловського, який на допиті видав деякі свідчення про діяльність Комітету [109, с. 129]. Рятуючись, частина лідерів Всеукраїнського комітету попрямувала в містечко Ірпінь. Проте на початку червня чекістами було заарештовано спочатку рядових членів ВЦПК, а згодом було ліквідовано Холодноярський повстанський комітет.

У заарештованих було знайдено програму «Союз української державності». Її автором був С. Єфремов. Після короткого розслідування за офіційними даними 28 серпня 39 членів Всеукраїнського центрального повстанського комітету було засуджено до розстрілу, а 25 – до ув'язнення на різні терміни. Неофіційно розстріляних було значно більше [73, с. 188]. Насправді тільки в Києві було затримано близько 1 500 осіб, а декілька тисяч взято під нагляд. Одночасно ліквідовано «Київську військову організацію», «Українську військову організацію», а також – Одеський, Катеринославський

губернські повстанські комітети, таємні повстанські осередки Херсонщини та Таврії [63, с. 95].

Запланована реорганізація ППШтабу відбулася вже у Львові. Апарат штабу зріз з 7 до 30 співробітників [29, С.24]. Тепер він складався з трьох керувань: військового, політичного та цивільного, на чолі яких стояли помічники начальника ППШтабу. Найбільший обсяг роботи здійснювався у військовому керуванні, очолював яке ген. М.Пересада-Суходольський. Воно мало розгалужену структуру і складалося з трьох відділів: I-го (Організаційного), II-го (Інформаційного) та III-го (Оперативного). В свою чергу, відділи поділялися на секції.

В той же час рятуючись від арештів, пов'язаних з ліквідацією Всеукраїнського центрального повстанського комітету у Києві, певна кількість його прихильників переїхала до Білої Церкви. Тут 5 серпня 1921 р. проведено нараду, рішенням якої стало створення «Козачої ради» Правобережної України» [102, с. 44]. Тоді ж обрано її склад, а у формуванні політичної програми та статуту організації допомагав С. Єфремов. Партизансько-повстанський штаб не визнав Козачу раду як центральну повстанську організацію, але й не заперечив її діяльність як інформаційного органу повстанського руху в правобережній частині УСРР. 16 вересня 1921 р. видано наказ №1, в якому зазначалося: «... Всі накази і розпорядження отаманів Бесарабенко і Шамулянка під страхом суворої кари повинні виконуватись без відмови. Особи за невиконання цього наказу будуть покарані на смерть». Їх призначили керівниками повстанських груп: південно-східного та північно-західного районів. Територіальна межа між ними умовно проходила приблизно через м. Канів, Сквиря, Бердичів, а далі відповідно до румунського та польського кордонів. Згодом було встановлено зв'язок з деякими повстанцями «Холодного яру», а також отаманами «Чуприною», «Довбнею» (Панас Цимбалюк) [115, с. 60].

Піднесенню авторитету Козачої ради сприяло встановлення зв'язку із повстанськими комітетами Чернігівської, Полтавської та Харківської

губерній. Активна робота проводилася і в самому Києві, в тому числі й серед радянських службовців. Зокрема, повстанці схилили на свій бік начальника охорони 4-го відділу Південно-Західної залізниці Л. Винокурова. Проте чекістам стало відомо про цю організацію, тому було розпочато стеження за нею.

Зібрання та зустрічі членів ради і зв'язківців відбувалися в приміщеннях Білоцерківської райфілії Київської губернської спілки, на квартирі у Г. Григоренка, досить часто на баштанах і полях. Тут приймалися рішення щодо підвищення статусу Козачої ради як керівного повстанського центру правобережної частини УСРР. Також планувався переїзд до Києва, що згодом і було зроблено. До цього спонукало те, що наприкінці 1921 р. в Києві було налагоджено повстанську контррозвідку «Штаб – Ревком для боротьби за національне визволення українського народу» [110, с. 60]. В січні – лютому 1922 р. з Польщі до Києва прибули таємні агенти польської контррозвідки та екзильного уряду УНР, про що свідчили відповідні документи та отруєні цигарки. Вже наприкінці 1921 р. вони влаштувалися радянськими службовцями і створили мережу таємних агентів.

Проте в березні 1922 р. чекісти провели масові арешти осіб, причетних до Козацької ради. Одночасно ліквідовано й розвідувальний відділ у Києві. В серпні 1922 р. завершено судовий процес над 325 членами Козачої ради, з яких 86 ув'язнено, а 48 осіб страчено. Насправді по даній справі заарештовано 814 осіб [22, с. 23]. Павло Барабаш заарештований разом з помічником Павлом Джулаєм лише 5 липня 1923 р. внаслідок засади чекістів у хатах містечка Городище Київської губернії. Але цим більшовики не обмежилися, оскільки цю судову справу переглянуто ще й поряд з судовим процесом над «Спілкою визволення України».

Таким чином, Козача рада продовжила політику Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Проте її діяльність виявилася нетривалою і неефективною.

Продовжити діяльність Козачої ради спробував створений наприкінці липня 1922 р. лівими еседеками «Об'єднаний повстанський загінний комітет». Його засновником був Конак. Діяльність цього комітету поширювалася на Лівобережну та частково Правобережну Україну. Він підтримував зв'язки із «Всеукраїнським робітничо-селянським повстанським комітетом», що розташовувався у Празі. 18 квітня 1923 р. чекісти ліквідували «Об'єднаний повстанський загінний комітет», заарештувавши 19 осіб.

Інформація про районні та повітові повстанські комітети носить дещо заплутаний характер, обумовлений насамперед малою кількістю достовірних фактів. Досить часто їх діяльність пов'язувалася із підпільними організаціями, що в 1921 р. масово розгорнули свою діяльність, яка тривала до 1923 р. Ці комітети було ліквідовано одночасно з ВЦПК.

Безумовно, повстанські комітети діяли і в інших повітових центрах, містечках та селах. Практика, коли повстанські комітети очолювали отамани, була досить поширеною. Це пов'язано із прагненням екзильного уряду УНР організувати масовий повстанський рух. З цією метою 23 жовтня 1921 р. вступив у дію наказ Ступницького. У ньому зазначалось наступне: «Для ліпшого управління та під час бойових операцій 9 і 10 повстанські комітети об'єднуються під керуванням Нельговського, а 7 і 8 – Карого». Останній – «Карий» (Сергій Яворський) за наказом Ю. Тютюнника від 3-го травня 1921 р. посів місце командувача Північною повстанською групою. Не зважаючи на це, «Карий» найбільше проявив себе як отаман повстанського загону, який діяв на достатньо великій території [54, с. 69].

Мережу опорних пунктів створено на території Волинської, Київської та Чернігівської губерній [101, с. 28]. Повстанський комітет організував свій штаб з місцевих жителів. Було створено мережу пунктів та явочних квартир для зв'язківців, які здійснювали роботу з накопичення інформації соціально-економічного та політичного становища країни, поширювали пропагандистську літературу та листівки тощо. Також було здійснено спробу щодо створення озброєного повстанського загону. Але більшовицькій владі

вдалося виявити 9-й і майже одночасно 10-й повстанські комітети. Під час арешту було вилучено карту дислокації 44-ої дивізії Червоної армії. Постановою від 9 лютого 1922 р. Волинського губернського Надзвичайного комітету керівників 9-го повстанського комітету було розстріляно, а деяких рядових членів – вислано з прикордонної зони [101, с. 43].

Таким чином, організувати повстання жителів довірених цим повстанським комітетам територій на підтримку походу Ю. Тютюнника восени 1921 р. не вдалося.

Відмовившись від ідеї окремого політичного комітету, Тютюнник, очевидно, все більше схилився до думки про те, щоб повністю взяти в свої руки військове й політичне керівництво повстанням, а, в разі успіху, очолити владу в Україні, хотів арештувати Петлюру після захоплення влади в Україні. Петлюра здогадувався про цей намір Ю.Тютюнника, і, напевно, тому був проти початку повстання в травні та червні 1921 р. [38, с. 48-49].

Повстання планувалося почати у вересні, про що агенти ППШтабу заздалегідь повідомили повстанців [13, С.100]. Саме на початку вересня 1921 р. відбулося різке загострення польсько-радянських відносин. Ініціаторами були Пілсудський, його прибічники та частина ендеків. Планувалося, що в майбутньому антирадянському поході прийме участь не тільки Польща і Франція, а й Румунія та Чехословакія. Говорили і про можливість і польсько-німецького військового союзу. Радянська розвідка повідомляла про концентрацію польських та румунських військ на кордонах з УСРР. Але Польща так і не наважилася на військову конфронтацію з Росією. В кінці вересня почалися переговори про врегулювання конфлікту.

Більшовики, дізнавшись про плани виступу, здійснили ряд контрзаходів: перехопили кур'єрів ППШтабу, заарештували декілька сотень членів підпільних організацій. Великого удару зазнав Холодний Яр. Враховуючи всі вказані фактори, керівництво УНР змушене було знову перенести дату виступу.

Величезну роль в розгромі повстанських організацій зіграли зрадники, що діяли або в самому ППШтабі, або були так чи інакше пов'язані з ним [20, с.50]. В 1922 р. один за одним були ліквідовані повстанські комітети. Спочатку це був 7-й районний повстанський комітет, який діяв в східній частині Брацлавського повіту. Територія 5-го районного повстанського комітету охоплювала повіти Подільської та північно-західні регіони Одеської губернії. Керівником був Семен Заболотний, який проявив себе насамперед як отаман повстанського загону [127, с. 82]. Він організував певну структуру у межах свого району.

З початку 1921 р. розгорнув свою діяльність Одеський губернський повстанський комітет. Через те, що його керівний склад нараховував п'ять осіб, більшовики його умовно називали «політичною п'ятіркою». Отримавши дозвіл на свою діяльність, він підпорядкував собі районні та дільничі повстанські комітети. Таємні осередки Одеського комітету було утворено й на промислових об'єктах. Наприклад, на залізниці до Києва та Жмеринки. Для зв'язку із кур'єрами цей повстанський комітет мав декілька явочних квартир у Одесі. Операцію чекістів з ліквідації усієї структури Одеського повстанського комітету було розпочато 6 червня 1921 р., внаслідок чого заарештовано близько 60 осіб [127, с. 82].

Заслуговує на увагу й Тираспільський повітовий повстанський комітет, що на Одещині, який часто змінював місце дислокації. Повіт поділявся у військовому відношенні на 5 дільниць, де існували свої регіональні хутірські повстанські комітети. Тираспольський повстанський комітет співробітничав як з Одеським, так і з Єлизаветградським повстанськими комітетами. З'їзди часто відбувалися в місті Дубоссари і вдалося створити 4 повстанські загони загальною чисельністю до 150 осіб [121, с. 43].

Чимало є суперечливих даних щодо діяльності 2-го, 3-го та 4-го районних повстанських комітетів. Охоплено територію Миколаївської губернії. Остаточо комітет разом із вищим керівництвом Степової дивізії було ліквідовано на початку 1921 р. [109, с. 102]. 3-й районний повстанський

комітет розташовувався переважно у Херсонському повіті Миколаївської губернії, який спочатку очолював отаман Ю. Ільченко, а згодом отаман повстанського загону К. Степовий.

4-й районний повстанський комітет, який охоплював територію Єлизаветградського, Олександрійського, Чигиринського, Кременчуцького повітів, періодично очолювали отаман повстанського загону Петренко. Дослідник П. Стегній припускає, що згодом цю посаду обійняв В. Новицький. Він очолював повстанський комітет «Народна помста», який розташовувався у м. Єлизаветград й складався із 14 осіб [109, с. 105-106].

Вищезазначені районні повстанські комітети в зв'язку із ліквідацією їх керівництва поступово розпорошилися переважно на повітові повстанські комітети або ж взагалі припинили свою діяльність. Проте з метою підтримки зв'язку із вищим повстанським керівництвом вони підпадали під вплив сусідніх районних повстанських комітетів. Активна підпільна робота Г. Нестеренка щодо розширення меж впливу у цьому напрямку зумовлена прагненням повстанців зробити Єлизаветградський повіт центром повстання Південної групи військ УНР під час Листопадового рейду, що попередньому керівництву цих повстанських комітетів зробити не вдалося.

Після ліквідації Козачої ради в березні 1922 р. Єлизаветградський повітовий повстанський комітет під керівництвом Нестеренка поширив вплив своєї діяльності на Миколаївську, Одеську, Олександрівську губернії і ряд повітів Київської, Полтавської, Катеринославської губерній. На початку серпня загальна чисельність повстанців Нестеренка становила близько 80 осіб. Проте в липні 1922 р. було заарештовано близько 200 осіб, причетних до діяльності цього комітету, а у вересні 1922 р. увесь Єлизаветградський повстанський комітет на чолі з отаманом Нестеренком був ліквідований чекістами. Очевидно, що вцілілі рештки організації продовжували боротьбу із більшовиками. Так, на початку жовтня 1922 р. загін в складі близько 40 шабель, маючи 4 кулемети, здійснив рейд до Миколаївської губернії [64, с.

23]. Відомостей про подальшу діяльність структури повстанського комітету Нестеренка дослідникам віднайти поки що не вдалося.

Варті уваги і закордонні центри повстанського руху. У квітні 1920 р. в Берліні відбулося об'єднання навколо П.Скоропадського і створено «Український союз хліборобів-державників» (далі УСХД), що намагався сприяти повстанській діяльності в УСРР. Проте, про гетьманські повстанські організації відомо надзвичайно мало. Є не досить певні свідчення про співпрацю гетьманців з Партизансько-Повстанським Штабом Ю.Тютюнника [67, с.35]. Очевидно, гетьманці робили певні спроби налагодити зв'язки з повстанськими організаціями на Наддніпрянщині, але великих успіхів в цьому не досягли.

У 1921 р. В.Вишиваний (Габсбург-Льотрінген Вільгельм), разом з Бутенком, І.Полтавцем-Остриницею та В.Полетикою утворив у Відні «Генеральну Управу Вільного Козацтва», що стала конкурентом УСХД і прагнула організувати збройний похід на Наддніпрянщину. У добрих стосунках з Вишиваним були такі відомі повстанські діячі як М.Омелянович-Павленко, Є.Коновалець, А.Гулий-Гуленко. У Баварії планувалося створити базу для вишколу українських старшин. Не виключено, що наддніпрянська повстанська Козача Рада, була якось пов'язана саме з «вишиванцями». Проте союз Вишиваного з Полтавцем-Остриницею протримався лише до початку 1922 р. З часом організація перейшла на позиції близькі німецького фашизму. В середині 20-х років її керівним органом проголошена Всеукраїнська Національна Повстанська Козача Рада [111, с.43-57].

Намагалися організувати повстання і члени колишньої Директорії А.Макаренко, О.Андрієвський і Ф.Швець, що вислали з Відня через Румунію пор. Бондарука на Херсонщину [108, с.41].

Таким чином, діяльність повстанських комітетів різного територіального значення (районні, губернські, повітові, волосні, сільські, хутірські) не в усіх випадках залежала від плану вищого повстанського керівництва. Насамперед це пов'язано із їх виникненням, яке у більшості

випадків відбувалося стихійно. Чимало повстанських комітетів виникли набагато раніше до становлення центральних органів повстанського руху. Останні – Партизансько-повстанський штаб та Всеукраїнський центральний повстанський комітет – виникли лише на початку 1921 р. Як бачимо з вищесказаного, на початку свого становлення вони мали вагомі сумніви щодо організаційної структури повстанських комітетів, що вкотре доводить поширення у громадян УСРР власної ініціативи до протистояння радянській владі. Безумовно, Всеукраїнський центральний повстанський комітет своєю діяльністю вніс чимало позитивних рис у формування суцільної структури щодо організації повстанського руху. Проте під його підпорядкування, за великим рахунком, увійшла лише центральна та південна частини УСРР. Більшість українських регіонів, незважаючи на значний потенціал у розгортанні всеукраїнського повстання, залишилися осторонь. Більше того, ліквідація ВЦПК завдала сильного удару по повстанським осередкам цих регіонів, оскільки чекістам потрапила до рук цінна документація повстанців. Дотримуючись таких же методів організації та діяльності, наступники цього Комітету – Козача рада та Об'єднаний повстанський загінний комітет також не змогли виправити становище й були ліквідовані. Неспроможність вищого керівництва повстанським рухом скоординувати дії призвела до придушення повстанського руху.

Жодна з діючих на терені УСРР в 1921 р. політичних організацій не змогла опанувати та очолити протибільшовицький повстанський рух. Закордонні центри, що намагалися контролювати повстанські сили, можна розділити на дві великі групи: 1) неукраїнські; 2) українські. Неукраїнських було три: 1) польська контррозвідка; 2) врангелівський; 3) савінковський. Але жоден з чужоземних повстанських центрів не мав достатнього впливу, щоб здійснювати загальне керівництво. Найбільшою популярністю серед повстанців Правобережжя користувалися українські, державницькі організації, яким, на жаль, поразки на надали прагнення до єдності.

Село, що зовні було спокійне, перетворилося на тил постійного партизанського руху, джерелом його матеріальних і людських ресурсів, його розвідкою. Велика маса козаків приходила у загони тільки під час великих акцій, а в інший час перетворювалася на хліборобів. Особливий феномен – повстанські «республіки», в межах яких повстанська боротьба ставала визначальним фактором суспільного життя, приводила до своєї модифікації його форм.

Рушійною силою повстанської боротьби було селянство, яке складало ядро української нації того часу. Українська сільська інтелігенція очолила повстанський рух і зіграла роль національного провідника, вплив якого зберігався та, навіть посилювався після припинення повстанської боротьби. Тому повстанська боротьба 1921-1923 рр. в Правобережній частині УСРР може розцінюватися як національно-визвольна.

2.2. Підпільні організації селянського руху

Невід'ємною ланкою структури організації масового повстання були й підпільні організації, які відрізнялися від повстанських комітетів своєю чисельністю, а подекуди і довготривалістю дій. Стихійно виникаючи у різних населених пунктах, вони активніше і швидше готувалися до організації повстанської боротьби. Розрахунки головним чином робилися на організацію повстання, яке б охоплювало декілька населених пунктів. Крім того, підпільні організації співпрацювали, як вже було зазначено вище, із повстанськими комітетами, а також із повстанськими загонами. При цьому у багатьох випадках вони користувалися більшою довірою у населення, ніж повстанські комітети, внаслідок чого останні визнавали їх зверхність.

Організовували підпільні організації й священнослужителі, які, опинившись під «пильним оком» більшовицької влади, прагнули привернути до себе увагу керівних органів повстання та населення, на яких покладалася роль захисників церкви. Так, у селі неподалік Шепетівки Волинської

губернії, при католицькому костьолі діяла така організація. До складу її керівництва були причетні ксьондзи, які прибули в це село. Підпільники займалися переховуванням та переправою за кордон зброї та осіб, яких переслідувала більшовицька влада. На жаль, випадки організації підпільних організацій священослужителями були поодинокими й були допоміжним чинником вищевказаного явища.

На Поділлі організацією повстанської діяльності більше переймалися підпільні організації та отамани повстанських загонів, ніж повстанські комітети. Зокрема, в місті Проскурів існувала підпільна організація, яка називалася «Чорна маска». Її очолював Кутасевич. В жовтні 1921 р. її викрито та ліквідовано. Керівник організації встиг втекти за кордон. Проте було заарештовано близько 130 осіб. Всього Проскурівська підпільна організація нараховувала близько 400 осіб, а на озброєнні мала 15 кулеметів [76, с. 45]. В її підпорядкуванні були Сатанівська, Летичівська, Літинська та інші підпільні організації. Загальна чисельність повстанців сягала 15 тис. осіб. За допомогою Сатанівської організації відбувалося масове перевезення через радянсько-польський кордон пропагандистської літератури, наказів та інструкцій екзильного уряду УНР. Вона діяла з листопада 1920 р. до травня 1921 р.

У східній частині Подільської губернії існувала ціла низка повстанських підпільних організацій. Так, продовжувала свою діяльність у 1920 р. Браїлово-Юзвинська підпільна організація, яка маскувалася під виглядом діючого театру. Її засновником був отаман Дорошенко-Косовський, помічник отамана Шепеля. Учасниками організації були: помічник начальника міліції, службовці районного карного розшуку тощо. В серпні 1921 р. ця організація була виявлена чекістами і близько 60 її учасників заарештовано. Одночасно чекістам вдалося ліквідувати Балтську залізнично-шляхову підпільну організацію та інші підпільні організації, арештувавши 350 осіб [63, с. 43]. Ця підпільна організація була створена за ініціативи

отамана С. Заболотного у місті Балта і її очолювали Ісаєвич та Стринкевич [42, с. 21].

Загалом Подільська повстанська організація влітку – на початку осені 1921 р., за даними ВНК, нараховувала близько 50 тис. осіб, в наявності у яких було 400 кулеметів та шість гармат. Навіть якщо припустити, що ці дані є наближеними, вони підтверджують висновок про масовість та масштабність селянського повстанського руху на Поділлі. В 1922 р. процес ліквідації підпільних організацій тривав далі.

З-поміж підпільних організацій вищезазначених територій слід відзначити білогвардійські підпільні організації, які здебільшого діяли самостійно від інших. Наприклад, 31 серпня 1920 р., було ліквідовано Миколаївську підпільну організацію, внаслідок чого заарештовано 40 осіб. Її очолював білогвардійський полковник Величенко. Завданням організації було повстання в повіті під час мобілізації до Червоної армії. Одночасно було ліквідовано й подібну до неї Єлизаветградську підпільну організацію, а 16 вересня 1920 р. – і Херсонську. Остання прагнула захопити м. Херсон, але не змогла це зробити. Таким чином, білогвардійські підпільні організації не користувалися авторитетом у місцевого населення і досить швидко припинили свою діяльність, так і не зробивши відчутного внеску до повстанського руху.

Безумовно, результатом діяльності повстанських комітетів та підпільних організацій була організація масових повстань. Останні відбувалися як за посередництва повстанських осередків, так і без них. Тому повстанські осередки в багатьох випадках відзначалися спонукальним фактором. Водночас чимало селянських заворушень мали стихійний характер. Причини виникнення та їх перебіг досить різноманітні. Так, у квітні 1920 р. спалахнули повстання селян у Балтському та Ананьївському повітах, що на Одещині. Проте червоноармійські дивізії придушили вказане заворушення селян. Для залякування повсталих червоноармійці вщент спалили кілька сіл на Одещині [127, с. 83].

У квітні 1920 р. в Новобузькій волості, що на Миколаївщині, повстання охопили близько 5 тис. селян, які вороже ставилися до більшовицької влади. Подібне становище панувало і у сусідніх волостях. У травні 1920 р. під час військових дій в Новобузькій волості на Миколаївщині повстанці захопили командира червоноармійців. Проте останні все ж таки ліквідували Новобузьку республіку й попрямували до Миколаєва..

Впродовж червня – липня 1920 р. антибільшовицькі виступи селян відбулися у селах Херсонської губернії. Їх спровокували білогвардійські офіцери, які в цьому регіоні мали широку мережу підпільних організацій. Наприкінці липня 1920 р. у Вінницькому та Балтському повітах Подільської губернії теж спалахнули повстання [73, с. 143].

В серпні 1920 р. розпочалося повстання у Звенигородському повіті Київської губернії. Було вбито близько 100 радянських службовців та євреїв. Слід зазначити, що частина радянських службовців приєдналася до повстанців, а частина – втекла до Києва. 19 серпня близько 2 тис. повстанців здійснили напад на с. Медведівка, що неподалік Черкас. Наступного дня частина з них в складі 300 бійців при двох гарматах та кількох кулеметах вирушила до «Холодного яру» [97, с. 492]. Незабаром чисельність повстанців зросла до 4 тис. осіб. Повстання охопило Канівський повіт та частину Київської губернії.

Після поразки військ УНР наприкінці 1920 р. в селах Подільської губернії відбулося повстання, яке очолював селянин Малиновський. Він загинув під час цих подій. В грудні 1920 р. у селах Звенигородського повіту, що на Київщині, відбулося повстання, у якому брало участь близько 15 тис. селян. Повстанці були озброєні переважно гвинтівками та сокирами. В селі було багато місцевих агітаторів проти більшовицької влади. В ході повстання було відновлено вільну торгівлю та заборонений більшовиками обіг грошей. Незабаром повстання охопило інші населені пункти Могилівщини. Так, у Ямпільському повіті повстанці нараховували близько 12 тис. осіб, а в Могилівському – 5 тис. осіб. Перед ними було поставлене завдання:

відкинути частини Червоної армії від кордону й дати змогу отаманським загонам, які перебували в Румунії, перейти в наступ на Поділля й підняти повстання по всій Україні. Проти повстанців було кинуте частини 24-ої дивізії Червоної армії, яка мала важку артилерію. Через 12 днів боротьби повстання було придушене [50, с. 78].

В липні 1921 р. відбувся з'їзд сільських рад та комнезамів Волинської губернії. Зібралось близько 2 тис. селян, які вигукували гасла щодо ліквідації комуни, комнезамів. Ними було зруйновано приміщення міліції і побито міліціонера. Селяни хотіли те саме вчинити з приміщенням волосного виконавчого комітету, але були зупинені силовими структурами більшовицької влади. Почувши стрілянину, значна частина селян вдалася до втечі. 25 активних повстанців було заарештовано. Повстання закінчилося поразкою.

Чимало повстань спалахувало через голод, який найбільше охопив південні регіони. В зв'язку з цим заможні селяни поширювали антибільшовицьку агітацію, яка стала причиною повстань. Так, у лютому 1922 р. в селі Миколаївської волості зібралось для виступу майже все населення. Селяни розгромили революційний комітет та замінили замки на заготівельних пунктах. Але і цей бунт селян було придушено [65, с. 183]. Спостерігалися випадки, коли місцеві жителі з вимогою «Хочемо їсти, дайте хліба» увірвалися натовпом до виконавчого комітету. Не отримавши продовольчої допомоги з боку влади, селяни вдавалися до самовільного захоплення продовольчих запасів на заготівельних пунктах. Наприклад, в ніч з 6 на 7 квітня 1922 р. в містечку Ландау Одеської губернії група озброєних осіб, використовуючи дві вантажівки, вилучила частину борошна із місцевого складу. Проте частину майна було повернуто. 10 серпня 1922 р. відбувся голодний бунт селян в с. Новоукраїнське Одеської губернії [52, с. 62].

Значних успіхів в організації та створенні повстанської бази досягнула губерньська підпільна організація «Волинська Повстанська армія» (ВПА)

[107, с. 109]. Історія її виникнення розпочалася під час 2-го Зимового походу, коли Ю. Тютюнник залишив в с. Дідковичі Коростенського повіту Опанаса Петрика. Останній проводив підпільну роботу серед інтелігенції та заможних селян [109, с. 230]. Через деякий час О.Петрик зробив вдалу спробу встановити зв'язок із повстанським загonom Мельника («Таргана»), якого призначив командиром так званої Полонської повстанської дивізії. Далі О. Петрик об'єднав діючі повстанські загони отаманів «Зубрия», «Гарася» та Базовського в один загін. При штабі було створено «Курінь Помста», який очолив вчитель Івась (Іван Закусило). Створена система зв'язкових, які повинні були збирати відомості про рухи Червоної Армії. Прийнято рішення почати повстання восени 1922 р. під час продподаткової кампанії і призову в Червону Армію [108, с.42]. 1 травня 1922 р. видано наказ, який оголошував командувачем Волинської повстанської армії О. Петрика і затверджено власний прапор армії.

В основу її структури було покладено план організації повстанського руху екзильним урядом УНР, за яким губернія поділялася на повіти (в кожному по одній дивізії), повіти – на волості (в кожній по одній ватазі (полку)), волость – на об'єднання сіл (в кожному по сотні (роті)), об'єднання сіл – на поодинокі села (в кожному не менше однієї чоти (взводу)). Для підтримки зв'язку в кожному селі був зв'язківець. Крім того надіслав своїх представників для налагодження зв'язку з вищим керівництвом у Польщі, а також з підпільниками Поділля та Київщини. Але найголовніше заявити про своє існування Державний центр УНР.

У червні 1922 р. через посередництво Полонської повстанської дивізії до Волинської повстанської армії приєдналась підпільна організація Житомира, яка утворилася після розпаду в 1921 р. Комітету визволення рідного краю. Організація нараховувала близько 50 осіб, а її керівником був Олександр Гончаренко. Після об'єднання Волинська повстанська армія контролювала район, до якого входило близько 100 сіл. Також було встановлено зв'язок з Таташпільською повстанською дивізією Подільської

губернії, а за кордоном – із Ступницьким та Гопанчуком. Перебіг подій та пропаганда призвели до масової підтримки повстанців з боку селян Волинської губернії. Селяни відмовлялися від сплати продподатку, а призовники – від служби у Червоній армії. Населення краю масово поповнювало ряди також Волинської повстанської армії і готувалося до загального повстання.

Метою повстанців було захоплення 6-7 жовтня 1922 р. містечка Базар (як помста за поразку армії УНР 21 листопада 1921 р.), 7-8 жовтня 1922 р. – Коростеня і Овруча, а 12-13 жовтня 1922 р. – Житомира. Далі планувалось підняти повстання в Новоград-Волинському, Радомишльському повітах відповідно Волинської та Київської губерній. Для цього було приведено в бойову готовність повстанський загін «Курінь Помста» чисельністю 200 осіб, загони отаманів «Гарася», Базовського, «Зубрия», Мартинова, переважна більшість яких дислокувалася біля міста Овруч. До того ж очікувався прихід з Польщі військових загонів поручиків армії УНР Гопанчука, Ткаченка, Доценка та Філоненка. Після приходу Армії УНР, штаб ПВА планувалося переорганізувати в Головне Управління адміністрації і господарства. До його завдань належало: чистка запілля від більшовицьких і ворожих УНР елементів; відбудова мостів та ліній зв'язку; організація цивільної влади; постачання армії; створення корпусу охорони й безпеки [101, с.31-32].

В радянській літературі вказувалося, що сигналом до повстання повинен був стати підпал м.Базар Овруцького повіту – як акт народної помсти за розстріляних тут учасників Листопадового Рейду. По цьому сигналу повстанські групи почали б повстання і рухалися б в напрямку Києва і польського кордону [98]. Проте більшовицька влада, дізнавшись про існування та плани Волинської повстанської армії, завчасно підготувалася до її ліквідації. Для проведення цієї операції було задіяно частини 44-ої дивізії Червоної армії та інші силові структури, а територію Волинської губернії поділено на дві частини. У першу увійшли Житомирський, Полонський, а у другу – Коростенський, Овруцький повіти Волинської губернії. З метою

маскування військові підрозділи Червоної армії було розосереджено у населених пунктах під виглядом збирачів продподатку.

Операція з ліквідації Волинської повстанської армії розпочалася 5 жовтня 1922 р. Початок їй поклав розгром Житомирської повстанської підпільної організації, заарештовано отамана «Зубрія» та його вісім співучасників. І загін чисельністю близько 17 осіб на чолі з О. Петриком попрямував у напрямку кордону з Польщею. Загалом було заарештовано більше 250 осіб, причетних до цієї організації, конфісковано чимало різноманітної зброї та друкарню з набором 3-ох повстанських прокламацій. За іншими даними було заарештовано близько 800 осіб [85, с. 129].

7-18 березня 1923 р. відбувалася надзвичайна сесія Волинського губернського суду під керівництвом Ю. Євдокимова, на якій було розглянуто справи 285 осіб, причетних до вищезазначеної організації. За рішенням суду близько 100 осіб було виправдано або амністовано, а решті визначено різні міри покарання [76, с. 41].

У 1923 р. Петрик повернувся в Україну, але був заарештований та засуджений на 10 років ув'язнення. Його помічника Л.Костюшка вбито при переході кордону. Інші члени Волинської повстанської армії продовжували боротьбу до 1924 р. у надзвичайно складних умовах [73, с. 201]. В ряді сіл Житомирського повіту Волинської губернії комнезами поширювали резолюцію: «Вимести революційною мітлою всю петлюрівщину, яка посягає на наше мирне будівництво, і покарати залізною рукою її учасників» [73, с. 200]. Натомість в 1923 р. залишки Волинської повстанської армії об'єднав у підпільну повстанську організацію анархістський отаман «Крюк-Уренюк», який залишив свою діяльність у Криму. Проте ця організація діяла недовго. Під час її ліквідації було заарештовано 60 осіб [67, с. 80].

Влітку 1923 р. на Півдні України, а особливо масово у Балтському, Єлизаветградському та Херсонському повітах заможні селяни поширювали чутки про ворожість більшовиків до трудящого селянства. Проте вже у вересні селяни дещо заспокоїлися у зв'язку із підвищенням цін на хліб та

стабілізацією цін на промислові товари. Таким чином, до кінця 1923 р. припинив існування масовий характер повстанського руху. Надалі повстанський рух проявлявся лише у виступах окремих загонів [63, с. 130].

Отже, активними учасниками антибільшовицького руху селян були підпільні організації, які досить швидко готувалися до організації повстанської боротьби. Стихійно виникаючи у різних регіонах правобережної частини УСРР, вони розраховували, головним чином, на підняття та охоплення повстанням якомога ширшого регіону. Саме з цієї причини кількість осіб, які входили до їх складу, була вагомою й у більшості випадків нараховувала тисячі учасників. Рівень конспіративності підпільних організацій був досить високий. Вищезазначені випадки виявлення та ліквідації чекістами підпільних організацій засвідчили проблематичність цих подій, оскільки в комплексі зробити це було дуже важко. Значну кількість їх членів так і не було покарано. З цієї, а також відповідно до зумовлених аграрною і продовольчою політикою більшовиків причин у багатьох випадках підпільні організації користувалися великою довірою у населення. У тих місцях, де були дрібні або взагалі відсутні підпільні організації, траплялося чимало випадків стихійних повстань, які через свою локальність та відсутність підтримки з боку керівних органів повстанським рухом швидко згортали свою діяльність або ліквідовувалися. Загалом підпільні організації мали певне значення в розгортанні антибільшовицького селянського руху у правобережній частині УСРР. Все ж дані дослідження свідчать, що не варто надто переоцінювати їх роль у стихії селянської боротьби. В масі своїй українське селянство не усвідомило необхідність скоординованої і добре організованої боротьби з більшовицьким режимом, а, значить, і ролі у цьому підпільних керівних органів. Через це рух опору селян був приречений на поразку.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОВСТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ УСРР

3. 1. Яків Гальчевський і рух опору селян

На початку 1922 р. більшовики ліквідували Козачу Раду – останній всеукраїнський повстанський орган на території УСРР. На момент ліквідації в її складі вже більше, ніж 6 місяців діяла агентура чека. 19 січня 1922 р. Козача Рада скликала в Білій Церкві нараду, де прийняла рішення створити штаб з підготовки збройного виступу весною. До Козачої Ради приєднався 8-й повстанський район. Але в ніч на 22 березня чекісти ліквідували обидві організації. Арештовано більше 800 чоловік [106, с.86].

Багатьом в цей час здавалося, що повстанці переможені, а ті повстанками і партизанські загони, які залишились, вже не представляють реальної загрози. І справді, на території України в кінці лютого 1922 р. на облік більшовиків стояло тільки 15 активних загонів. Пасивних, тобто таких, які повністю «розчинилися» серед населення і не вели ніякої активної роботи, було також 15. 6 загонів, які за останні 3 місяці нічим себе не виявили, вважалися умовно знятими з обліку [109, с.65-66].

Але М.Фрунзе в таємній телеграмі всім головам губернських нарад попереджував про можливість нового спалаху повстанства навесні 1922 р., особливо в Подільській, Волинській, Одеській, Київській і Миколаївській губерніях. І справді вже в березні на території УСРР діяло 16 активних загонів. В їх діяльності можна виділити такі моменти діяльності: 1) організаційна робота; 2) терор до представників радянської влади; 3) псування мостів, залізниць, руйнація складів тощо. А у квітні в Подільській, Київській, Волинській та Миколаївській губерніях відмічалось різке збільшення активних загонів (з 10 до 34, загальною чисельністю до 650 чоловік). Поряд із старими отаманами з'явилося багато нових. Їх руйнівна

діяльність особливо проявлялася в нападах на цукрові заводи, залізничні станції та потяги. Найбільшого розвитку повстанство набуло на Поділлі, що стало центром повстанського руху всієї України. Тут діяло 25-30% всіх загонів [110, с.60].

Помітною постаттю у повстанському русі правобережної частини УСРР був Яків Гальчевський. Патріот України, військовий професіонал, мужня людина, колишній офіцер царської армії, вчитель за фахом чимало зробив для розгортання руху опору більшовицькій владі. За досягнення в повстанському рухові Гальчевський користувався повагою видатних політичних діячів уряду УНР, а також багатьох учасників повстання в правобережній частині УСРР.

3 січня 1921 р. Гальчевський разом із двома помічниками Василем Сензюком та Мироном Лихом розпочав пропагандистську роботу, організацію інформаційно-розвідницької служби та відновлення власного повстанського загону. Зокрема, він мав своїх інформаторів на залізниці, телеграфі, в революційних комітетах та комнезамах, у військових частинах, міліції тощо [56, с. 50]. 1 квітня 1921 р. в лісі неподалік с. Бруслинів Літинського повіту Подільської губернії, відбулася перша нарада 13 повстанців. На ній Гальчевського було обрано отаманом під псевдонімом «Орел». 5 і 6 квітня до них приєдналися повстанці з району м. Хмільника. Загальна чисельність повстанців сягнула 40 осіб. Гальчевський розкрив їм ідейні засади і тактику повстансько-партизанської боротьби [54, с. 44].

Згодом організовано три повстанські групи – «сотні». Кожна з них мала коменданта і 12 козаків. Першу очолив О. Грабарчук, другу – В. Сензюк, третю – М. Лихо. З 15 квітня отаман розіслав сотні на два тижні у рідні краї із завданням знищувати поодиноких більшовиків на шляхах або у їх домівках Зустріч із загonom отамана «Пугача» [54, с. 52], які відкрито пересувалися подільськими селами і були легко помічені червоноармійським загonom, врятувала їх від повного розгрому. Загін Гальчевського зненацька атакував червоноармійців і змусив їх втекти. Надвечір «Орел» об'єднався з рештками

загону «Пугача». Далі повстанці продовжили свій рейд селами Літинського повіту.

В травні 1922 р. в лісі біля с. Майдан Вербецький Летичівського повіту відбувся Перший з'їзд командирів повстанських загонів Поділля, 36 делегатів з усіх повітів, крім Балтського. На з'їзді вирішено створити Подільську повстанську групу. Її командантом обрано Орла з правами команданта дивізії. На ньому було створено губернський штаб повстанського руху, а повстанське військо поділено на десять округів і загонів, які одночасно діяли по всій губернії, щоб дезорієнтувати чекістів під час каральних рейдів [67, с.112].

Після створення Подільської повстанської групи Орел намагався знайти зв'язки з повстанцями всієї України і розпочав рейд через Бердичівщину, Брацлавщину, Уманьщину на Київщину. Мета рейду – дізнатися про повстанців південного Поділля і Одещини. Ще напередодні загін Гальчевського чисельністю 300 шабель біля с. Яблунівка Подільської губернії захопив у полон чотирьох червоноармійців 24-ї артилерійської дивізії, яких згодом звільнив, але із попередженням для усіх більшовиків та червоноармійців: «До 15 травня вбивати нікого не будемо, а після 15 травня почнемо безжальний терор!» [68, с. 56]. В Київській губернії чисельність загону зросла до 50 кінних та 300 піших бійців. У зв'язку з цим «Орел» активізував терористичні акції. Для деяких завдань загін було поділено на 3 – 4 групи. Повстанці використовували розвіддані, які надходили від місцевих агентів. У відповідь на «червоний» терор отаман оголосив продпрацівникам «чорний» терор. Для залякування вони переважно вішали більшовиків та називали себе «месниками в чорних масках». Тактику більшовиків вбивство заручників, використовував і Гальчевський. Коли за вбивство двох червоноармійців, більшовики розстріляли 7 відповідальників з навколишніх сіл, Гальчевський наказав вбивати всіх більшовиків без винятку.

Під час рейду зустрів своїх знайомих пор. Марчука та Левченка. Вони знали про з'їзд і охоче підпорядкувалися Гальчевському. У них були мішані

кінно-піші відділи, в обох до 100 повстанців. Діяли на самому півдні Поділля. Гальчевський наказав їм поширити діяльність на південну Херсонщину в часи жнив, коли голод дещо зменшиться. Під час рейду, Гальчевський довідався, що частина відомих отаманів було знищено [121, с.97-98]. Проте протягом весни і літа 1922 р. Подільська група продовжувала вести активну партизанську діяльність, повністю винищила сексотів в районі своїх дій. Проти Гальчевського більшовики в травні кинули полки Червоного козацтва. Але повстанці успішно вели боротьбу з ними. Так, біля с. Кожухів Подільської губернії захопили 19 продподатківців і вбили їх начальника. Здійснили напад на Уладівську гуральню, де залишили записку: «Так карають чорні терористи зайдів-кацапів за службу ганебній Російській комуні. Командир чорних терористів Орел» [58, с. 196]. Здійснили напад на Коломенську залізничну станцію Вінницького повіту, а згодом і на Холонівську залізничну станцію.

Взимку 1921 – 1922 рр. повстанці утрималися від активних дій, крім поодиноких нападів, переймаючись переважно організаційною роботою та вербуванням до загону селян. Гальчевський налагодив відносини з підпільним організатором повстання у Летичівському повіті Павлом Коноплянком. Проте продовжував займатися організацією повітових повстанських комітетів, підпільних організацій, створенням та командуванням повстанських загонів в повітах Подільської губернії [115, с. 61-62]. Адже для успіху справи було замало зненацька нападати і так само зникати в навколишніх лісах. Він почав удосконалювати тактику підпільно-партизанської боротьби, значне місце в якій відводилося добре налагодженій розвідці й контррозвідці. Командир повстанців мав своїх агентів та інформаторів у частинах Червоної армії (навіть на рівні командирів полків та штабів бригад), у ЧК, продкомісіях, серед залізничників, телеграфістів, працівників господарських установ. Налагодив мережу агентів у підпорядкованих йому партизанських загонах, які інформували його про настрої партизанів, поведінку отаманів, випадки порушення дисципліни [94].

Невдовзі під тиском 1-ої дивізії Червоного козацтва повстанці «Орла» відступили до Зіньківського лісу. Там повстанці прийняли бій. Далі вони розділились: загін Галюка попрямував в Кам'янецький повіт, а частина повстанців під командуванням «Орла» – в Проскурівський повіт. В останньому селі він потрапив у засідку червоноармійців і, втративши кулемет та вісім коней, розділився на декілька груп. Згодом загін не тільки об'єднався, а з'єднався із загоном Якова Галюка.

Наказом Гальчевського було створено четверту бригаду на чолі з комендантом Хмарою. Бригади «Орла» активно діяли неподалік районів дислокації свого ватажка, щоб відвернути увагу більшовиків. Відправившись у рейд по східному Поділлі та сусідніх повітах інших губерній, Гальчевський кількох бійців направив для вербування селян до повстанського загону.

Отаман щовечора організовував розвідницькі роз'їзди чисельністю 10 – 15 осіб, яким в Новоушицькому повіті допомагали навіть діти. В результаті повстанці Гальчевського чисельністю більше ста шабель завдали поразки червоноармійцям 7-го полку [99, с. 96].

«Орел» відвідав відділ пропаганди повстанської групи і забрав частину друкованих своїх наказів, відозв та оголошень. Це була відповідь повстанців на неправдиву інформацію, яка подавалася у відозвах Кам'янецького повітового революційного комітету. А ось бронепоезд з Л. Троцьким, який прямував у місто Проскурів, через певні обставини, повстанцям «Орла» атакувати не вдалося. Проте вони підірвали залізничну колію попереду потяга в Летичівському повіті.

В загальному протягом січня 1921 – червня 1922 рр. діяльність Гальчевського зводилась до відновлення, організації та розгортання повстанського руху в правобережній частині УСРР. В червні 1922 р. під його безпосереднім командуванням перебувало чотири бригади, загальна чисельність яких сягала понад 250 бійців. Йому вдалося під своє командування підпорядкувати майже усі повстанські загони, що діяли на

Поділля. Також Гальчевському в оперативному відношенні підпорядковувалися повстанські загони східного Поділля, Волині та Київщини. Внаслідок активного протистояння більшовицькій владі в Україні його було призначено командувачем 6-го районного повстанського комітету. Незважаючи на це, «Орел» прагнув у своїй діяльності вийти за межі вказаного регіону, поширити свою діяльність вглиб українських земель. Так, наприкінці червня 1922 р. Гальчевський організував рейд по східному Поділлю та сусідніх повітах інших губерній. Група чекала виступу військ УНР в середині літа. Такі чутки розповсюджувалися з відома Ю.Тютюнника. Але військ не було, тому серед козаків Гальчевського почалася моральна криза. Багато пішло на амністію [2, ч.2, с.126-127].

В серпні в Летичівському повіті проходив 2-й з'їзд повстанських загонів Поділля (15.08.1922 р.). На цей час загальна кількість повстанців «Орла» склала 354 козаки та 27 старшин, які мали на озброєнні 42 ручні кулемети. На з'їзді прийняли рішення відправити кур'єра до С.Петлюри з питанням про виступ Армії УНР. Схвалено план подальших дій: 1) нищити все телеграфне сполучення на Поділля; 2) зруйнувати всі дерев'яні мости; 3) палити військові об'єкти вночі, щоб досягти психологічного результату.

Отамани критично оцінили перспективи подальшої боротьби. В активних загонах групи було 500-600 шабель. Повстанська організація «пасивних» мала до 5 тис. чоловік, зброї на 8-10 тис. Але в інших районах України повстанські організації були винищені, тому без виступу Армії УНР розраховувати на загальне повстання не варто [2, ч.2, с.148-150].

В цей час за наказом Головного отамана збройних сил УНР С. Петлюри Гальчевського призначено командувачем всіма повстанськими силами Правобережної України [32]. В документі зазначалося: «Наказую вам (тобто Гальчевському) обійняти командування всіма повстанськими загонами на Правобережній Україні. Увійти в контакт з такими ж повстанськими загонами на Лівобережжі для координації боротьби. Керуватися всюди інтересами Батьківщини і законами УНР. Головний Отаман Військ УНР С.

Петлюра» [73, с. 200]. Варто зазначити, що 20 серпня Гальчевському присвоєно звання полковника армії УНР.

З боями бійці переходили від лісу до лісу, протистоячи декільком червоноармійським дивізіям (всього в тому районі діяло 6 дивізій). Неодноразово мав збройні зіткнення з продзагонами, каральними підрозділами Подільської губернської ЧК, частинами так званого червоного козацтва, дивізіями Котовського та Осадчого, корпусом Примакова, Самарською (башкирською) дивізією. Большевики навіть спробували ввести їх в оману, створивши спеціальний відділ, який був подібний до повстанців під проводом Галука. Проте повстанцям вдалося вийти з оточення і вирішено переходити польський кордон. Перед відходом на польський терен отаман «Орел» звів всіх повстанців у 1-шу бригаду Української партизанської армії Поділля на чолі з отаманом Кирилюком «Байдою» [105, с. 103]. У загоні «Байди» панувала сувора армійська дисципліна. Бійці розмовляли українською мовою та в своїй більшості, як і отаман, мали характерну зачіску у формі «оселедця», не мали одностроїв і використовували різноманітний цивільний та військовий одяг. Поширювалися між повстанцями оповідання про Б. Хмельницького, І. Мазепу, У. Кармалюка, Т. Шевченка тощо, організовувалися співи і танці. До речі, як видно і з прикладів, вшановуючи козацькі традиції, отамани і бійці зазвичай використовували псевдоніми, приховуючи свої прізвища в умовах терору большевиків [69, с.173].

Але у вересні 1922 р. багато осіб, причетних до загону Гальчевського, в тому числі й дружини Гальчевського, Коноплянка, «Хмари» та деякі бійці були заарештовані. Більшість із них було розстріляно. Дехто з повстанців вирішив здатися органам большевицької влади з надією на помилування.

В цілому з другої половини 1922 р. відбулося пожвавлення антибільшовицького протистояння та розширення повстанського загону (в серпні 1922 р. під його безпосереднім командуванням перебувало близько 500 бійців). Внаслідок цього Гальчевського було призначено командувачем

повсталими загонами Правобережної України. Але утримати запал антибільшовицького повстання йому не вдалося. Тому з жовтня 1922 р. «Орел» вдався до проведення рейдів повстанців з території Польщі в Україну. Розпочавши його в жовтні місяці із загonom в 13 осіб, який мав завдання налагодити зв'язок з тими, хто залишився на Поділлі [28].

Навесні 1923 р. Гальчевський затвердив регіональний розподіл повстанських груп Правобережної України та їх керівників: Волинська група (Лукаш Костюшко), Південна група (Я. Галюка), Київська група (І. Трейка), Північна група (Куровського). Кожна з них використовувала державні атрибути екзильного уряду УНР спеціалізованого призначення: печатку, штемпель, прапор із ненормованими кольорами (жовто-блакитний, чорний тощо) та написом: «Ще не вмерла Україна» або «Українська Народна Республіка» [68, с. 56]. Розпочалася робота з підготовки липневого рейду.

На початку 1924 р. повстанський рух під проводом Гальчевського зазнав остаточної поразки. Тоді розпочалися судові процеси над соратниками Гальчевського: Коханом, Матвієнком, Патлаєм, Огородником та іншими повстанцями. 15 березня 1924 р. ДПУ заарештувало підполковника «Хмару». В травні 1924 р. Гальчевський, попередньо зібравши у Польщі довірених осіб, виїхав до м. Гусятин, де діяв розвідувально-пропагандистський відділ [58, с. 206].

Наприкінці березня 1925 року Орел із невеликою групою сподвижників спробував підняти на Поділлі повстання, але це вже було марно. Тоді подався на західноукраїнські землі, що на той час були під Польщею, з наміром і надалі боротися з більшовицьким режимом, але вже у нових умовах. Для зручності оселився у волинському містечку Корець неподалік кордону, де за завданням керівництва спецслужби Державного Центру УНР у екзилі створив розвідувальний пункт. У 1925 – 1930 рр. працював польським службовцем з підготовки агентів, що засилались до Радянської України [68, с. 43].

В цілому діяльність Гальчевського мала неабиякий вплив на повстансько-підпільний рух не тільки на Поділлі, а й на Волині та Київщині. Фактично з 1922 р. він виступив головним координатором підпільно-повстанської боротьби селян Правобережної України. Під його командуванням планувалися і здійснювалися найбільші операції проти більшовицького режиму. Гальчевському належить і спроба шляхом проведення з'їздів командирів повстанських загонів внести елементи організованості і цілеспрямованості в діях повстанців регіону. Не переоцінюючи його роль в розгортанні повстанського руху, Я. Гальчевського можна поставити в один ряд з такими діячами, як Н. Махно, М. Григор'єв.

Отже, антибільшовицький повстанський рух в УСРР розгорнувся вагомою мірою завдяки національному або самостійницькому напрямку, організованому екзильним урядом УНР очоленим С. Петлюрою. Повстанці не змогли вибороти владу у більшовиків. Проте останні опинилися загнаними в глухий кут, їм вкрай потрібний був перепочинок, через що поступово набирала обертів лібералізація соціально-економічної, культурної та національної державної політики радянської влади (щоправда тимчасова). Незважаючи на самозбереження, більшовицька влада програла громадянську війну, оскільки вона відмовилася від ідеології побудови соціалізму, перейшовши на засади капіталістичного розвитку, реально в 1923 р., запровадивши НЕП. Не змігши здолати український спротив жорсткими методами, більшовики продовжували хитрувати, запровадивши українізацію. Відтак, як зазначав Ю. Горліс-Горський, «обличчя України у 1924 р., в порівнянні з минулими роками, змінилося до невпізнання... Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного багатьом видавалася чимось реальним» [3, с.79-80]. Проте в пам'яті українців залишилися тисячі героїчних епізодів часів громадянської війни. З-поміж них і настінний напис повстанця в камері смертників: «Вмираю за волю України, за кращу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923 року, Сидір Андрощук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких» [3, с.114].

3.2. Отамани та їх повстанські загони

Найбільших успіхів в організації повстання на Правобережжі УСРР досяг державний центр УНР, тому весь український національний рух початку 1920-х років у радянській історіографії отримав назву «петлюрівський». Цей термін, враховуючи його неоднозначність і непевні межі, треба використовувати паралельно з більш точним «уенерівський». Адже вагомим фактором селянського руху опору була діяльність повстанських загонів, на чолі яких були отамани, призначені органами державної влади УНР в екзилі. Разом з тим селяни створювали й власні повстанські загони, які обирали собі ватажків або ж визнавали зверхність інших отаманів різного політичного спрямування. Нижче подано аналіз та перелік таких повстанських бойових одиниць відповідно до їх секторів дій.

Одним із провідних повстанських ватажків Київщини був «Орлик» (Григорій Карпенко, в інших документах Ф. Артеменко), який внаслідок активної боротьби проти більшовиків отримав звання полковника та був призначений командиром 1-го партизанського загону ім. С. Петлюри [109, с. 129]. Він сформував загін, чисельність якого коливалася в межах 500 бійців [105, с. 93]. В 1921 р., готуючись до Листопадового рейду, Тютюнник віддав наказ отаману Орлику: знищити залізничну лінію та мости у напрямках станцій Козятин – Фастів, Житомир – Київ. Проте цей наказ не було виконано, оскільки повстанці побоювались діяти у містах. Вже навесні 1921 р. загін «Орлика» нараховував 400 штиків, 120 шабель і мав на озброєнні 9 кулеметів [27, с. 162]. Згодом повстанці в складі 110 осіб здійснили диверсії на станції Ворзель, а наступної доби невдало атакували містечко Бородянка. Продовжуючи проводити рейди селами Київщини невеликими групами чисельністю по 30 – 40 осіб. Хоча постійні сутички з червоноармійцями і призвели до бажання скласти зброю, але ця ідея не знайшла підтримку серед повсталих і вони продовжили повстанську діяльність.

В листопаді загін чисельністю 200 штиків і 50 шабель перебував в районі містечка Бородянка, де в грудні 1921 р. розділився на групи. В січні

1923 р. пораненого отамана «Орлика» було заарештовано на дачах, що біля станції Буча. Подальша доля загону невідома [71, с. 330].

Знаним на Київщині був отаман Іван Трейко, який мав добре налагоджену підпільну мережу в Сквирському, Таращанському та Білоцерківському повітах Київської губернії. Ядро його загону складало 20 осіб, які швидко організовували селян для проведення диверсійно-підривних дій, після їх завершення розпускали повстанців по домівках. У другій половині січня 1921 р. загальна чисельність повстанців сягала близько 900 осіб. У вересні 1921 р. в селі Сквирського повіту чекісти ліквідували підпільну організацію Трейка, яка займалася мобілізацією селян у повстанські лави. Там же діяв і сам загін, який нараховував 60 шабель, який здійснив напад на колону із продподатком, що складалася із 25 підвід. Проте червоноармійці дали відсіч повстанцям [71, с. 325]. В листопаді повстанці Трейка діяли біля міста Козятин Київської губернії.

В 1922 р. отаман, розпустивши загін, попрямував до Польщі [49, с. 175]. Але вже наприкінці травня 1923 р. Трейко разом із отаманом Карпенком прибули з Польщі на Київщину. Спробували залучити на свій бік 40 місцевих селян, але в ході чергової сутички з частинами Червоної армії отамана Трейка було поранено. Після відновлення діяльності у 1923 р. загін вже мав диверсійний характер [49, с. 175]. Дані про його діяльність фіксуються навіть в 1925 р. на території Бердичівського, Білоцерківського та Уманського повітів. В цьому ж році Трейко відійшов до Польщі. Крім вищезазначених повстанських загонів, на Київщині діяли ще близько 50.

Окремо необхідно виділити майже 64 Холодноярські повстанські загони, які діяли переважно в Уманському та Черкаському повітах Кременчуцької губернії, яка у 1922 р. була другою по повстанству (після Поділля) [80, с. 38]. В середині літа 1922 р. до Холодного Яру приїхали уповноважені представники від Уряду УНР та Штабу Армії, серед яких був полк. Бойко. На нараді Бойко повідомив, що Уряд УНР не має підтримки Польщі чи інших країн. Тому він закликає повстанців припинити дії,

самоліквідуватися та перейти до громадської праці. Хто хоче, може перебратися до Польщі, Румунії, взагалі на Захід, де отримає допомогу від Уряду УНР [6, с.196-198].

На Волині діяли майже 30 загонів під командуванням отаманів. Із решток війська Тютюнника, що якимось чином відстали від передових частин, був утворений окремий загін, який очолив отаман «Лисиця» (Цюпа). Він діяв на початку січня 1922 р. в Волинській губернії і нараховував близько 25 осіб, мав на озброєнні кулемет. Загін дуже добре орієнтувався у місцевості як Волинської, так і Київської губерній, мав власні маршрути пересування та дислокації. Повстанці переховувалися в землянках у лісі і називали себе «Летючим партизанським загonom Петлюри». Тоді ж, мабуть, основна частина загону «Лисиці» (600 осіб) діяла в Житомирському повіті Волинської губернії. Отаману вдалося в грудні 1921 р. втекти з-під арешту і знову сформувати загін.

На початку лютого 1922 р. отаман потрапив в оточення і загинув, частину бійців загону постановою Волинського губернського надзвичайного комітету було страчено, решту повстанців відправлено в концтабори на 5 років, а інших – депортовано з прикордонної зони [14, с. 15].

Значний внесок в боротьбу з більшовиками зробив отаман «Гордій» (Ковтонюк, Шуляк). Колишній дезертир Червоної армії інколи називав себе «ображеним козаком». «Гордій» використовував відібрані документи при нападах на працівників радянської влади. В 1922 р. він повернувся з Польщі і розпочав антибільшовицьку повстанську діяльність.

Загін «Гордія» поділявся на групи із 2-3 осіб, які з'являлися в зазначених селах. За кожною групою загону «Гордія» було закріплено свій сектор території. В червні 1923 р. «Гордій» разом з помічником вирушив у похід, перевіряючи відданість селян повстанським загонам. Інколи отаман був одягнутий в червоноармійську форму, але часто з'являвся в цивільному одязі. Серед 8 загонів Волинській губернії у вересні 1923 р. повстанський

загін «Гордія» був найбільшим за чисельністю. Він нараховував 20 осіб, проте основне ядро складало 7 осіб [97, с. 487].

Про побутове життя цього загону можна дізнатися із свідчень Деркача згодом захопленого чекістами. Останній до повстанців не належав. Проте в середині вересня 1923 р. Деркач зустрічався з «Гордієм» на його базі загону, де було збудовано декілька землянок, в яких постійно перебувало 5 осіб, озброєних гвинтівками, гранатами і кулеметами системи «Люїса». У них було десятеро коней, одна тачанка, різні конфісковані речі та чимало продовольчих запасів. Крім того, в ящику з-під патронів було 25 фунтів золота, яким завідував особисто «Гордій». Загін мав свою кухню. Їжу готувала молода жінка років 20-ти [66, с. 143].

На відміну від інших повстанських загонів він був малочисельним і досить часто змушений був діяти групами по 2 – 3 особи. Це була нова тактика у боротьбі проти більшовицької влади, оскільки на той час у ліквідації повстанських загонів брали участь не лише червоноармійські, але невеликі спецпідрозділи чекістів. Вони досить часто завдавали поразки великим повстанським загонам.

В лютому 1924 р. діяльність «Гордія» полягала у вербуванні у свій загін селян та налагодження стосунків з місцевими загонами злочинців. Але внаслідок переслідувань та облав загін швидко згорнув співробітництво із злочинцями і повернувся до звичайної тактики. В цілому загін Гордія був одним з небагатьох, який продовжував повстанську діяльність до 1924 р., але під натиском переважаючих сил противника змушений був згорнути свою діяльність і з жовтня 1924 р. подальша доля «Гордія» та його помічників невідома.

На Поділлі діяли більше ніж 70 повстанських загонів під командуванням різних отаманів. Одним із найбільш мобільних був загін «Лиха» (Дорошенко). Це було найбільше з'єднання Надбужанської повстанської дивізії [50, с. 77]. Він був створений у 1920 р. з місцевих жителів сіл Гайсинського повіту. Вже в середині листопада 1920 р. загін

«Лиха» нараховував 40 піших та 20 кінних бійців. Захопивши більшовицький потяг, який у лісі завантажувався дровами, повстанці забрали багато зброї та набоїв, вбили співробітника Єлизаветградської губернської надзвичайної комісії і захопили в полон новобранців. У відповідь на успішні дії повстанців червоноармійці в с. Летківці взяли 100 заручників, спалили 11 будинків, а жителям визначили контрибуцію у розмірі 5 млн. руб. Внаслідок мобілізації усі чоловіки села Оляниця приєдналися до «Лиха». Наприкінці листопада 1920 р. його загін нараховував близько 400 осіб [50, с. 79].

На початку грудня 1920 р. «Лихо» діяв спільно з отаманами Ю. Якубенком, А. Онищуком, П. Вінтоненком та ін. Об'єднаний загін у цей час нараховував близько 500 осіб і мав на озброєнні навіть вісім гармат. Активні дії підривного характеру сприяли розростанню загону до 200 кінних та 150 піших бійців. Але нерівний бій з більшовицькими військами призвів до великих втрат і рештки загону «Лиха» розсіялися.

У січні 1921 р. «Лихо» об'єднав загони отаманів І. Плохотнюка (Василь Іванович), Ю. Якубенка (Яковенко), А. та Л. Чуприни. З них було створено регулярний військовий загін із стройовими заняттями при суворому дотриманні дисципліни. Здійснювали напади на волосні управи, нищили документи [49, с. 143].

У квітні біля містечка Тульчин відбулась нарада отаманів «Лиха», «Хмари», Заболотного й Цимбалюка [49, с. 178]. «Лихо» мав документ, виданий С. Петлюрою з повноваженням керувати повстанськими загонами в Гайсинському, Уманьському, Брацлавському та Липовецькому повітах [98]. Напевно, з цього часу отамана «Лиха» можна вважати керівником 7-го районного повстанського комітету. А це, в свою чергу, додатково становить нові питання щодо керівництва цього комітету, про що вказано вище. 30 квітня об'єднані загони «Лиха», «Комарика» та «Хмари» чисельністю близько 700 шабель, 800 багнетів, озброєні 12 кулеметами вчинили напад на села Брацлавського повіту Подільської губернії [54, с. 48]. Відомо, що після

смерті «Лиха» загін продовжував діяти в Гайсинському повіті Подільської губернії й на початку 1922 р.

Досить складною й неоднозначною постаттю в повстанському рухові був отаман Артем Онищук. Відомо, що він брав участь у повстанських загонах отаманів Волинця, «Лиха», а згодом, в 1920 р. об'єднав свій загін із загоном М. Соколовської та двома іншими. Наприкінці того ж року на чолі 70 повстанців Артем попрямував у Румунію. Весною 1921 р. при переправі через р. Дністер отамана було заарештовано чекістами. Під їх тиском він погодився в обмін на запропоновану амністію співпрацювати з ними. Так, Артем проводив переговори з отаманами «Нечаєм» (Петро Бакало), який остаточно здався в липні – серпні 1921 р., «Лихом», Пушкарем та іншими щодо добровільної здачі. Водночас після захоплення червоноармійцями 26 червня 1921 р. документації штабу Північної повстанської групи в с. Федоровці, що на Вінниччині, з'ясувалося, що Артем одночасно займався повстанською діяльністю [48, с. 97].

У звільнених селах Подільської губернії проводили конфіскацію зібраного продподатку. В одному із сіл Онищук залишив записку, в якій глузливо пропонував радянській владі тримати в кожному населеному пункті не менше 150 шабель, інакше продрозкладка до Москви не дійде.

На початку листопада 1921 р. Онищук розпустив загін по домівках, а з невеликими рештками продовжив опір. В грудні Онищук, втомившись від тривалої боротьби, склав зброю. Наступного дня у Вінницю для отримання амністії прибуло сім його товаришів, шість з яких було розстріляно. Згідно з постановою колегії Подільської губернської надзвичайної комісії від 22 – 23 грудня 1921 р. було розстріляно і отамана Артема Онищука [48, с. 97].

Партизанські загони діяли на Херсонщині, Миколаївщині та Катеринославщині. Як окреме формування територіального відділу махновських військ тут у 1920 – 1921 рр. воював об'єднаний загін отамана Федора Іванова [63, с. 123]. Загін мав ефективний розвідувально-агентурний апарат. Селяни жартували, що Іванов знає про місця дислокації

червоноармійців краще і дізнається про їх пересування швидше, ніж їхнє командування. Отаман був добре обізнаний з діяльністю підпільних організацій, з якими і співпрацював. Інколи спільними зусиллями вони здійснювали напади на радянських службовців.

На початку вересня 1920 р. чисельність загону Іванова склала 45 осіб і 14 тачанок, 1 кулемет системи «Максим». В 1921 р. повстанці Іванова об'єдналися із загonom отамана Заливайка. Загальна чисельність повстанців склала близько 100 осіб, на озброєнні у яких було 4 кулемети системи «Максим» та 16 тачанок [42, с. 73]. На початку березня загін Іванова провів рейд селами Миколаївської губернії, де покарали землемірів. Протягом цього часу вони вбили 14 червоноармійців.

Очевидно, бійці Іванова брали участь у нараді повстанських загонів і у квітні 1920 р. біля містечка Бершадь, де зібралося близько 800 осіб, і у 1921 р., коли мала відбутися нарада отаманів «Хмари», Завгороднього та інших, в тому числі й Іванова. Протягом 1920 – 1922 рр. загін здійснював напади на червоноармійців. Цікаво, що повстанці мали національний стяг із написом «Чорний Ворон».

Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув Федір Іванов, після чого загін очолив його брат Григорій. Чисельність загону в другій половині 1921 р. коливалася від 45 до 120 осіб. Район бойових дій визначався трикутником м. Олександрія – Вознесенськ – Кривий Ріг. Прапор загону прикрашала назва «Сини ображених батьків». Григорій не реагував на переговори, залякування більшовиків, які взяли в заручники його рідних, а також не вірив в амністію [63, с. 124].

20 грудня 1921 р. в одному з боїв загинув Григорій Іванов. У подальшому загін очолювали отамани Я. Чорний, Гнибіда, Медведєв, Свищ, але в пам'ять про загиблих братів загін називався іванівцями аж до самої ліквідації в січні 1922 р. [42, с. 174]. В лютому 1923 р. органи ДПУ завдали чергового удару по Криворізькому підпіллю [63, с. 124], в результаті якого припинив свою діяльність і цей повстанський загін.

На півдні правобережної частини УСРР також діяли такі повстанські загони: Степова (Олександрійська) дивізія на чолі з Костянтином Пестушко (Степовий, Блакитний) [120, с. 231], «Курінь смерті» (Фоменко), «Українсько-повстанський південно-східний загін отамана Тараса Трясила», а також майже 35 дрібних загонів.

Досить значний внесок у розвиток повстанського руху в правобережній частині УСРР зробив Нестор Махно. В березні 1920 р. частина загону Махна під проводом Зиньківського діяла в Криворізькому повіті Катеринославської губернії [30, с. 118]. 3 січня 1921 р. повстанці загальною чисельністю 500 – 700 бійців дислокувалися біля Іванківського цукрового заводу Київської губернії, але під натиском 1-ї кінної армії відступили на лівий берег р. Дніпра. Поповнюючись за рахунок місцевих селян, загін пройшов до Уманського повіту Кременчуцької губернії. Але, зазнавши поразки в численних боях з червоноармійцями, Махно вирішив повернутися на південний схід. Це був загін із 600 махновців, на озброєнні у яких було 2 гармати та 30 кулеметів [30, с. 143].

Починаючи з лютого 1921 р., махновці мали 24 кулемети та 55 тачанок і здійснювали вдалі напади на містечка і села Миколаївської губернії., де було вбито 23 радянські службовці. На вулицях міста розкидано багато листівок «Смерть комуністам».

Н. Махно розгорнув свою діяльність наприкінці квітня 1921 р. в районі Єлизаветградського повіту Миколаївської губернії. Загальною чисельністю понад 300 бійців повстанці діяли групами під командуванням Щуся, Золотарьова, Забудько. Н. Махно активно себе не проявляв, оскільки лікувався від поранення у ногу [30, с. 152].

В травні 1921 р. загін із 27 вершників Махна, а з ними 15 підвід з піхотою і 8 підвід з кулеметами рухалися з Черкащини у напрямку Київської губернії [27, с. 161]. Наприкінці липня – на початку серпня 1921 р. Н. Махно перейшов у правобережну частину УСРР в районі Херсонщини і приєднав до себе загони Марусі та Іванова. І неподалік містечка Єлизаветград, з 19 серпня

1921 р. дислокувався в складі 100-150 осіб. Розділившись на групи, він швидко просувався в західному напрямку. На початку вересня неподалік міста Канів діяли окремі групи загону Махна, які об'єдналися разом із загонами «Лиха», Цвітковського й нараховували близько 300 осіб. 23 серпня частина загону Махна в складі 100 осіб здійснила напад на села Миколаївської губернії, але зазнала поразки від червоноармійців. Цікаво, що останні вважали, що батько Махно разом із дружиною загинули. В серпні загін Махна під командуванням Петренка вступив у бій з червоноармійцями в Уманському повіті. Втративши 13 осіб, повстанці попрямували до Гайсинського повіту. Але по дорозі в черговому бою зазнали поразки. Сам Махно з дружиною та своїм оточенням поїхав до Подільської губернії, де об'єднався із загonom «Лиха» [49, с. 118]. Розпочавши переправу через р.Дністер, загін Махна в складі 78 вершників [42, с. 177] і загін «Лиха» чисельністю близько 120 осіб, зуміли вистояти під обстрілом прикордонників. Так як отамана Махно було важко поранено, то повстанцями командував Петренко.

Проте в Україні залишилося ще чимало махновців. Так, наприкінці 1921 р. близько 500 повстанців проходили через Вознесенський повіт Одеської губернії, де було вбито 15 радянських службовців. Внаслідок атаки червоноармійців ця група почала рухатися у напрямі до міста Балта [63, с. 86].

В грудні 1921 р. на південну Київщину разом зі своїм загonom прибув і сам Махно. Біля міста Біла Церква він об'єднався із загонами «Чорного Ворона», Петренка та інших. Чисельність повстанців склала 3 тис бійців, які мали в наявності 138 кулеметів та артилерійську батарею. Проти них виступила 17-а кінна дивізія Котовського та Червоне козацтво. Маневрування сил розпочалося 31 грудня та розтягнулося фронтом на 3 – 4 кілометри. Бій розпочався 2 січня 1922 р. й тривав до середини місяця. В зв'язку із збільшенням в районі частин Червоної армії повстанці змушені були відступати. Згодом Махно повернувся у Румунію [67, с. 199].

Перед партизанськими загонами стояли різноманітні завдання: здійснювати терор найважливіших адміністративних пунктів, нападати на вузлові залізничні станції, підривати водоймові станції, руйнувати шляхи, депо, знищувати відділи Червоної Армії та розпорошувати їх сили. Партизанські загони знищували господарчі органи, перш за все, хлібозаготівельні. Вони нищили або тероризували військові та комуністичні організації та агентів влади: комісарів, агітаторів, чекістів.

Партизанські загони виникали різним шляхом. Серед них можна виділити: 1) відділи Армії УНР, що залишились після відходу її за Збруч для партизанської роботи; 2) відділи, що в 1919-1920 рр. виникли як повстанські, приєдналися до армії УНР, але при її відході залишилися; 3) відділи, що приходили з території Польщі і Румунії, формувалися з старшин і козаків інтернованої армії УНР та місцевого повстанського елемента; 4) партизанські загони, що діяли ще з часів протигетьманського повстання і Директорії; їх керівниками були переважно колишні офіцери царської армії або сільська інтелігенція; вони мали дуже різнобарвну політичну орієнтацію, але в 1921 р. вже переважно симпатизували до УНР; 5) відділи, створені в кінці 1920 р. по плану повстання на Правобережній Україні; 6) нові загони, створені старшинами Армії УНР з місцевого населення і дезертирів; 7) відділи, що виникли під час стихійних селянських повстань; 8) відділи Червоної Армії, що перейшли на бік повстанців; серед них багато галицьких січових стрільців, кубанських та донських козаків; 9) уламки колишніх регулярних частин: Дніпровської дивізії отамана Зеленого, армій Григор'єва, Махно та інших; 10) загони, що виникли на основі організацій Вільного Козацтва. Тобто, так чи інакше, майже всі партизанські загони були пов'язані з українськими національними мілітарними формуваннями.

Отже, рух повстанських загонів носив масовий характер. Протягом зазначеного періоду одні загони замінювалися на інші, а відтак кожний із них творив свою власну історію. Активна протидія селян більшовицькому режиму набула значного розмаху в 1921 – 1922 рр., але з 1923 р. поступово

пішла на спад. В 1924 р. повстанський рух в Київській, Подільській, Волинській губерніях через посередництво отаманських загонів було вичерпано остаточно. Виснажені в безперервних сутичках та боях з Червоною армією, переслідуваннями чекістів та міліції, відчувши зміни в політиці влади стосовно селянства, повстанці складали зброю. Разом з тим у припиненні діяльності повстанських загонів зіграли роль два основні фактори: оголошення 5-им Всеукраїнським з'їздом рад в березні 1921 р. «оманливої» амністії для повстанців, термін дії якої неодноразово змінювався, та наказ 1924 р. С. Петлюри про розпуск екзильної армії, що остаточно залишило повстанців без будь-якої підтримки та надії на перемогу [67, с. 246]. Діючи партизанськими методами боротьби, повстанські загони все ж відрізнялися один від одного, в основу чого було покладено рівень організованості та дисципліни, які у значній мірі залежали від повстанських ватажків. Зокрема, отаманів «Орлика» (Г. Карпенко, в інших документах Ф. Артеменко), І. Трейка, «Лисиці» (Цюпи), «Лиха» (Дорошенка), А. Онищука, братів Ф. і Г. Іванових та багатьох інших, використовуючи вогнепальну зброю, селяни здійснювали значний опір політиці більшовиків. В цілому вищезгадані повстанські загони, спираючись на національні звичаї та традиції ведення боротьби, на достатньо високому рівні протистояли більшовицькій владі і зрештою змусили її піти на істотні поступки.

ВИСНОВКИ

Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920 – 1924 рр. ще раз засвідчив про важливість аграрного питання, про незначну роль у повстаннях міського населення, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави лежало поза об'єктивними можливостями нації та її лідерів. Українське селянство, загалом неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один з можливих шляхів вирішення аграрного питання. З огляду на свій культурно-політичний стан воно не мислило категоріями нації, держави, але було надзвичайно радикально налаштоване щодо знищення великого поміщицького землеволодіння. Молода українська тогочасна еліта – інтелігенція – була дуже тісно прив'язана до села і його мешканців. Їхня набута українська національна свідомість мала у своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину політичного світогляду інтелігенції. Остання служила народу, який не усвідомлював правильний політичний курс своєї країни. Разом з тим більшість українських селян взяла участь у протистоянні владі більшовиків.

Найненависнішою селянам була антиселянська політика «воєнного комунізму» з її продрозкладкою, заборонаю вільної торгівлі, репресіями проти заможних селян. Несприйнятливими діями для селян були: запровадження військового стану, насадження за зразком Росії комуністичних органів влади, перманентний голод, свавілля підрозділів Червоної армії та примусова мобілізація до неї, антирелігійна політика радянського керівництва, непристосованість та високі вимоги хлібозаготівельної системи та ряд інших негараздів. Тому з 1920 р. масові заворушення селян спалахували із новою силою. Завдяки потужній підтримці інтелігенції та духовенства протистояння селян новій владі виявлялося одразу в активній та пасивній формах, кожна з яких відзначалася своїми

особливостями та специфікою. Перша передбачала озброєний рух селян, а друга – бажання цієї верстви населення власноруч змінити політико-економічний курс держави, через уникнення або ліквідацію встановлених більшовиками вимог на селі. Досить тривалими та успішними виявилися пасивні форми протистояння селян більшовицькій владі. Їх суть полягала у приховуванні земельних ділянок та тяглової сили, самовільному розширенню присадибних ділянок за рахунок націоналізованих земель, несплаті податків, участі селян в різноманітних підпільних торгівельно-бартерних операціях, контрабанді, самогоноварінні, виявленні саботажу щодо нової влади, активному і наполегливому відстоюванні своїх позицій під час засідань безпартійних селянських конференцій тощо. При цьому, на відміну від збройного опору, пасивні форми опору ставали найбільш поширеними і масовими. А це значно гальмувало «радянизацію» тогочасного українського села.

Антибільшовицький рух селян поширювався там, де найбільше відчувався більшовицький тиск на населення, що само по собі викликало невдоволення й супротив народних мас. Більшість селян обурювалися і протистояли не стільки комуністичній ідеї, як тому, в який спосіб вона впроваджувалася. По суті, це була політика окупаційної влади, форми та методи якої дискредитували в масах саму комуністичну ідею. Її справді, національна, а особливо соціально-економічна політика більшовиків стала відверто грабіжницькою, антиукраїнською, антиселянською.

Майже вся українська еліта симпатизувала повстанцям, але водночас чітко розуміла, що повстанський рух має шанс на успіх тільки під впливом центральної об'єднуючої і організуючої сили, якою могла стати або якась українська партія, або один із українських чи державних центрів. Активну участь у їх формуванні взяла екзильна українська влада, яка поширювала антибільшовицьку пропаганду. Саме екзильному українському урядові, очоленому С. Петлюрою, який не втрачав надії повернути важелі влади Української Народної Республіки, належить організація в січні 1921 р. двох

центральної організації повстанства: Партизансько-повстанського штабу, який діяв з-за кордону, та Всеукраїнського центрального повстанського комітету, що перебував у Києві.

Згідно з планами екзильного уряду УНР у всій правобережній частині УСРР створювалися також різні за статусом та значенням повстанські комітети і підпільні організації, чимала кількість з яких активно співпрацювала із повстанськими загонами, а інколи й підпорядковувалися їх ватажкам. Всі вони займалися організацією всеукраїнського повстання, поширювали серед населення накази, відозви, листівки тощо. Проте здійснення цих заходів відбувалося на низькому рівні, допускалися помилки з боку національного керівництва, що призводило до прорахунків, невдач та поразок.

У багатьох випадках внаслідок відсутності контролю виникали стихійні повстання, які охоплювали одночасно кілька сіл або навіть повітів. До того ж серед отаманщини, повстанських комітетів та підпільних організацій зустрічалися випадки обману, зловживань, зради, слабкої координації, відсутності зв'язку і узгодженості дій між собою. Це призводило до ліквідації більшовиками таких організацій. Особливого удару по повстанському рухові було завдано ліквідацією влітку 1921 р. ВЦПК. Щоб уникнути більшовицького терору, повстанство вдалося до використання партизанських методів боротьби через формування багаточисельних повстанських загонів під проводом отаманів, які сповідували не лише національно-самостійницькі, але й анархістсько-махновські та білогвардійські політичні погляди. Проте тривалість дій останніх через відсутність військових навичок була занадто короткочасною. Це спонукало їх до самовільного розпуску або приєднання до визначених повстанських загонів.

Особливу роль у розгортанні антибільшовицького руху опору у Правобережній Україні відіграв Я. Гальчевський. Видатними отаманами були С. Яворський, Ю. Мордалевич, І. Струк, Я. Заболотний, П. Хмара, С. Мастолярчук, І. Годзиківський, М. Соколовська та багато інших. Завдяки їх

обізнаності у військовій справі та досвіду, селяни, використовуючи вогнепальну зброю, вчинили потужний опір політиці більшовиків. Дотримуючись партизанських методів боротьби, вони здійснювали напади на радянських працівників та співчуваючих їм, на заводи та кооперативи, населені пункти, різноманітний державний транспорт, псували залізничні колії та лінії зв'язку, руйнували мости тощо. Повстанці рухались вночі, обминаючи населені пункти, на які не планували здійснити напади. Через те, що пересування вдень було небезпечне, використовувалася червоноармійська форма. Повстанські загони мали свою розвідку та довірених осіб, дислокувались в основному в лісах та садках або в хатах своїх знайомих чи родичів. Використовували переважно легку вогнепальну зброю. Отаманські загони отримували продовольчу допомогу та інформаційну підтримку з боку інших селян та з-за кордону.

Усі вони повинні були об'єднатися в одне військо для підняття в 1921 р. всеукраїнського повстання. Проте через погану організацію цей процес, в основі якого був Листопадовий рейд, зазнав поразки. А це викликало зневіру у багатьох отаманів та в їх загонах, які втратили віру в продовження повстанської боротьби. Як наслідок, чимало повстанців, як довело майбутнє, марно сподіваючись на обіцянку амністії більшовицької влади, складало зброю. Така ситуація сприяла активній ліквідації багатьох повстанських загонів, підпільних організацій та повстанських комітетів.

Проте антибільшовицький рух продовжував розгортатися ще деякий час. Функції керівника повстанським рухом в правобережній частині УСРР виконувала Козача рада, після її ліквідації на початку березня 1922 р. розгортання повстанського руху покладалося на ватажків повстанських загонів (І. Трейка, Л. Завгороднього, К. Грищенка, «Чорного Ворона», «Гордія», «Свища» та інших), діяльність яких фактично тривала до 1924 р. Центральне місце серед них відводилося Я. Гальчевському, якого 20 серпня 1922 р. С. Петлюра призначив «командувачем всіма повстанськими силами Правобережної України». У даний проміжок часу вищевказані загони

постійно змінювали свою чисельність й удосконалювали тактику антибільшовицької боротьби. За своєю структурою більшість загонів поділялися на дрібні загони, групи. Проте, жодного повстанського фронту С. Петлюрі так і не вдалося створити. Внаслідок активної діяльності частин Червоної армії, органів ВНК, ДПУ, запровадження системи відповідальників і заручників серед цивільного населення, більшовицької агітації та амністії для повстанців збройне протистояння пішло на спад. Загальна кількість учасників повстанських угруповань становила не менше 100 тис. осіб. Дії повстанців охопили щонайменше 500 населених пунктів.

Змучене терористичними акціями та оманливою пропагандою більшовиків, проведенням кількарічних військових дій, втративши надію на реальну допомогу з-за кордону, селянство України припинило активні форми опору радянській владі. Крім того, цьому сприяло й те, що більшовицький режим під впливом масового руху змушений був перейти до більш поміркованої неспівської моделі аграрної і продовольчої політики: запровадити твердофінансований продподаток, передати селянам в індивідуальне користування 92 % земельного фонду, дозволити вільно продавати на ринку надлишки сільськогосподарської продукції, надати свободу у виборі норм землекористування. Ці вимушені поступки більшовицької влади були не доброю волею її вождів, а результатом боротьби українського селянства за свої права. Поступова лібералізація соціально-економічної і національної державної політики радянської влади (щоправда тимчасова), яка посилила прагнення селянина-виробника до відтворення власного господарства, принесла позитивні результати у відродженні продуктивних сил, в пожвавленні сільськогосподарського ринку. Це, в свою чергу, призвело до загальної соціально-економічної стабілізації політичної ситуації на селі, котре поступово заспокоювалося.

Протягом всього досліджуваного періоду єдині повстанські сили мали два головних елементи: повстанський і партизанський. Повстанські комітети повинні були виконувати функції цивільної повстанської влади, а

партизанські загони – підпорядкованої їй військової. Керівниками повстанських організацій були переважно політичні лідери, а партизанських загонів – військові. Об'єднувала їх в єдине ціле централізована система командуючих повстанськими групами та районами, верхівкою якої були Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (пізніше Козача Рада), ППШтаб при Головній команді військ УНР, Уряд УНР і Головний Отаман. Офіційно у всій системі повинна була домінувати політична, цивільна влада, але фактично повстанською справою керували військові. Така ситуація склалася як за кордоном, на найвищому рівні, так і у на терені УСРР, де в багатьох випадках партизанський отаман і його штаб перебирали на себе функції повстанкому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела і матеріали

1. Бачинський Л. Генерал полковник Олекса Галкин // Літопис Червоної Калини. 1938. № 12. С. 6-8.
2. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. У 2 ч. Краків: Українське видавництво, 1941. Ч. 1. 205 с., Ч. 2. 162 с.
3. Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі: спогади. 2-ге вид. Нью-Йорк: Говерла, 1977. 160 с.
4. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон: Видав М. Мироненко, 1967. 434 с.
5. Документи Трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / Редактор-упорядник Бачинський П. Київ: Друкарня журналу «Охорона праці», 1999. 640 с.
6. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими, 1918 – 1923. Спогади. Філадельфія, 1973. 220 с.
7. Доценко О. Чотири повстанські рейди та їх ліквідація // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 11. С. 4-5; Ч. 12. С. 2-3; 1933. Ч. 1. С. 10; Ч.4. С. 5-7; Ч. 5. С. 18-21.
8. Коротенко В. В. Документи державного архіву Полтавської області про селянський повстанський рух на території Кременчуцької губернії (Холодний Яр) у 1921 р. // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». Ч.2. Київ: «Рідний край», 1995. С. 455-457.
9. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг. Сборник документов и материалов/ За редакцией Бачинского П. и др. Киев: Издательство Политической литературы Украины; 1971. 392 с.
10. Нестор Махно и махновское движение / За ред. Г. Борисова, Д. Мечикова и др. // Сб. док. и материалов. Днепропетровск: АО «DAES», 1993. 80 с.

11. Отаман Іван Лютий-Лютенко. Вогонь з Холодного Яру: спогади/ За ред. Кравця С. Детройт: Hamtramck Printing, 1986. 151 с.
12. Петлюра С. Статті, листи, документи / Упорядник Сергійчук В. В 3 т. Т. 3. Київ: Видавництво ім Олени Теліги, 1999. 616 с.
13. Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів / Д. В. Веденеєв, О. А. Стадник (упоряд.), В. С. Сідак (ред.). Київ: Ін-т СБУ, 1995. 167 с.
14. Серeda М. Останні дні збройної боротьби // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 12. С. 15-18.
15. Серeda М. Отаманщина: Отаман Волинець // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 7-8. С. 21-25.
16. Серeda М. Отаманщина: Отаман Шепель // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 2. С. 6-8.
17. Серeda М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 10. С. 15-17.
18. Серeda М. Холодний Яр // Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 12. С. 12-20.
19. Степовий Ю. В. В Херсонських степах. Мюнхен: «Культура», 1947. 112 с.
20. Яненко З. «Настрій селян петлюрівський...» (Документи Державного архіву Полтавської області про повстанський рух селян на Полтавщині в 1920-1922 рр.) // Полтавська петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. Полтава: ОДІВ «Полтавський літератор», 1993. С. 48-54.

Монографії, брошури, статті

21. Алтуєв В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 рр. // Український історичний журнал. 1973. № 10. С. 119-124.
22. Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. №2/4. С.15-54.

23. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. №1/2. С. 87-128.
24. Архірейський Д., Ченцов В. Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2002. С. 225-243.
25. Бакуменко П. До історії боротьби КПУ за революційні перетворення аграрних відносин на Україні (1920 – 1925 рр.) // Зб. ст. «Із історії комуністичної партії України». Київ: Видавництво Київського державного університету, 1959. Вип. 2. С. 65-72.
26. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917 – 1953). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 2. 688 с.
27. Боган С. Повстанський рух в Київській губернії у 1921 р. // Записки історичного факультету. Вип. 10. Одеса, 1999. С. 159-165.
28. Бортник С. Отаман Подільської повстанської групи Яків Гальчевський-Орел // Фортеця (м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області). 2000. 30 березня. С. 9.
29. Верига В. Листопадовий рейд. Київ: Видавництво ім. О.Теліги, 1995. 192 с.
30. Верстюк В.Ф. Махновщина – повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни 1918 – 1921. Київ: Наукова думка, 1992. 368 с.
31. Винокурова Ф., Лещенко Н., Ковальова Є. Бандитизм: свідчать документи // Панорама (Вінниця). 1991. 15 червня. С. 2.
32. Вовкодав В. Отаман Гальчевський // Проскурів (м. Хмельницький). 1998. 21 жовтня. С. 7.
33. Вовкодав В. Отаман, полковник і Сахни // Летичівська газета (Летичівський район Хмельницької області). 1998. 15 квітня. С. 3.
34. Ганжа О. Боротьба з куркульством на Україні в 1921 – 1923 рр. // Український історичний журнал. 1987. № 5. С. 109-117.

- 35.Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР. Київ: НАНУ, II України, 1996. 42 с.
- 36.Ганжа О. Селянський рух на Україні при переході до НЕПу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 1992. Вип. 2. С. 30-35.
- 37.Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
- 38.Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю.Тютюнника. Публікація О.Божка // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. 1998. № 1-2. С. 24-56.
- 39.Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С.410-423.
- 40.Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 – 1925 гг.). М.: Политиздат, 1978. В 2 кн. Кн. 2. 399 с.
- 41.Голиченко В. Вартові революції. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1966. 164 с.
- 42.Горбуров Є., Котляр Ю., Шитюк М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України (1917 – 1944 рр.). Херсон: ОЛДІ-Плюс, 2003. 340 с.
- 43.Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933 гг. / Пер. с англ. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 96 с.
- 44.Громова Л., Гушинець Н. Опір подільського селянства політиці «воєнного комунізму» // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 3. Серія: Історія. Вінниця: Б. в., 2001. С. 60-63.
- 45.Гуля Н., Лаврієнко Н. Холодний Яр на історичній карті України // Черкащина в контексті історії України. Матеріали 1-ї науково-красознавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області). Черкаси: Ваш дім, 2004. С. 224-232.

46. Демар'юв Г. Антибільшовицьке підпілля на Поділлі в 1920-ті рр. // Тези доповідей і повідомлень чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1995. С. 65-66.
47. Денисовець П. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 – 1925 рр. Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. 154 с.
48. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. ХХ ст.). Вінниця: «Логос», 2000. 268 с.
49. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання. Літин: Видання «Літинська райдрукарня», 2005. 352 с.
50. Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр. // Сучасність. 1997. № 12. С. 74-85.
51. Капустян А. Общественно-политическая жизнь украинского села в 1921 – 1925 гг./ Дис. к. и. н. Спеціальність 07. 02. – Москва, 1985. – 187 с.
52. Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 60-65.
53. Капустян Г. Пасивний опір українського селянства в період НЕПу // Український історичний збірник: Збірник наукових праць. – К.: ІУ НАНУ, 2000. – С. 104-123.
54. Коваль Р. Отаман святих і страшних. Київ: Видавництво «Просвіта», 2000. 288 с.
55. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 Біографії. Київ: Видавництво «Правда Ярославоновичів», 1998. 616 с.
56. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ: Діокор, 2001. 287 с.
57. Коваль Р. Ренесанс напередодні трагедії. Київ: Діокор, 2003. 92 с.
58. Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. Фастів: Поліфаст, 1999. С. 194-209.

59. Козельський Б. Шлях зрадництва та авантюр. Петлюрівське повстанство. Харків: Державне видавництво України, 1927. 147 с.
60. Корновенко С. Оподаткування українського селянства під час проведення грошової реформи 1924 р. // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. Вип. 27. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2001. С. 69-71.
61. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: «Ваш Дім», 2004. 188 с.
62. Котляр Ю. Миколаївщина в роки «воєнного комунізму» та нової економічної політики // Щотижня. 2003. 9 і 15 січня. С. 6.
63. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925). Миколаїв-Одеса: «ТОВ ВіД», 2003. 194 с.
64. Котляр Ю. Репресивна політика проти селянства Миколаївщини і повстанська боротьба в 20-х роках ХХ ст. // Краєзнавчий альманах (Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка) (Миколаїв). 2003. №2. С. 22-26.
65. Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). Одеса: ТОВ ВіД, 2004. 354 с.
66. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного яру» в 1921 – 1922 рр. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2009. Вип. 12. С. 140-149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2009_12_18
67. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках. Хмельницький: ХНУ, 2009. 276 с.
68. Красносілецький Д. Життєвий шлях і політична діяльність Я.В.Гальчевського (1894-1943). Хмельницький: ХНУ, 2014. 110 с.
69. Красносілецький Д. Національний вектор антибільшовицького руху опору в УСРР у 1920-1924 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія :

- Історична та філологічна. 2015. Вип. 11. С. 79-84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioism_2015_11_15
70. Кузьмінець Н. Двовладдя в Подільському селі у 20-ті роки ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія. Вінниця, 2002. С. 63-67.
71. Кулаковський П., Склярєнко Є. Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. №1/2. С. 305-333.
72. Кульчицький С. Селянська складова нової економічної політики // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / За ред. В. А. Смолія, Д. В. Архірейського, О. Г. Бажана та інших. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2002. С. 346-356.
73. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 – 1926 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ, 2000. 260 с
74. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. 172 с.
75. Кучер О. Створення загонів незаможних селян для боротьби з збройною внутрішньою контрреволюцією // Питання історії народів СРСР. Вип. 8. Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. С. 157-172.
76. Кучер О. Участь ВУЧК – ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921 – 1923 рр. // Питання історії народів СРСР. 1970. Вип. 9. С. 40-51.
77. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Черкаси: Ваш Дім, 2004. 456 с.
78. Лихолат А. Розгром націоналістической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). М.: Госполитиздат, 1954. 656 с.
79. Лойко О. Ставлення селян Поділля до політики Радянської влади в початковий період НЕПу // Наукові записки Вінницького державного

- педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 2. Серія: Історія. Вінниця, 2000. С. 127-130.
80. Ляшко Ю. Холодноярська республіка 1918 – 1922 рр. // Місто на скелястих берегах Тясмину. Історико-економічний нарис / Упорядник Марчук В. Д. Кам'янка, 1999. С. 35-39.
81. Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції. 1917-1921. В 3 т. Прага, Українське видавництво «Пробоем», 1943. Т. III: Польсько-український союз. Кінець визвольних змагань У.Н.Р. 235 с.
82. Малигін А. Терористи були і на Поділлі // Вінничина. 1997. 12 вересня. С. 2-3.
83. Мельничук О. Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі в 1920 – 1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 2. Серія: Історія. Вінниця: Б. в., 2000. С. 115-123.
84. Мельничук О. Комнезами і селянський повстанський рух на Поділлі в 1920 – 1925 рр. // Тези доповідей і повідомлень шістнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1997. С. 56-58.
85. Москвін П. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921 – 1922 рр. // Наукові записки Житомирського педінституту ім. І. Франка. Т. 13. Вип. 2. 1961. С. 97-134.
86. Мусієнко З., Земзюліна Н. До питання періодизації селянського повстанського руху на Україні (1918 – 1923 рр.) // Вісник Київського університету. Історія. 1996. Вип. 34. С. 10-15.
87. Назаренко Є. І настав НЕП // Подільські вісті. 1994. 15 січня. С. 4.
88. Накорнеєва О. Опір селян становленню радянського режиму на Поділлі 1920 – 1925 рр. // Вінничина: історія і сучасність / За ред. Григорчука П. С. та інші. Вінниця, 2002. С. 54-60.
89. Петренко В. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920 – 1922 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького

- державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія. Вінниця, 2002. С. 67-71.
- 90.Петренко В. Червоний смерч Поділля в 1920 – 1925 рр. // Подолія (Вінниця). 1997. 2 і 4 вересня. С. 3-4.
- 91.Петров В. Продналоговая кампания на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.) // Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв: АТОЛ, 2000. С. 120-126.
- 92.Петров Л. Збройна боротьба на Поділлі в 1920 – 1926 рр. // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1992. С. 7-8.
- 93.Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою (підпільні українські організації в Україні у 1920 – 1940 роках, розгром української еліти й українського селянства). Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 125 с.
- 94.Повстанський отаман Орел. 19.03.2021. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/povstanskyi-otaman-orel>
- 95.Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. №2/4. С. 390-397.
- 96.Полтава Л Українські повстанські загони в 1919 – 1922 роках: (За новими советськими документами) // Вісті Комбатанта. 1967. № 5-6. С. 26-33.
- 97.Пономаренко М. Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / Ра ред. Губського Б. В., Литвина В. М., Смолія В. А. К.: Українські пропілеї, 2002. С. 486-497.
- 98.Присяжнюк В. Поділля. Роки двадцяті. Повстанський рух проти червоних // Подолія (Вінниця). 1994. 23 липня. С. 3.
99. Рущкий М. Яків Гальчевський і антибільшовицьке повстання на Поділлі // Система (м. Нетішин Хмельницька обл.). ТЗОВ «Джерела Львівщини», 1998. С. 95-98.

100. Сергійчук С. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920 – 1923 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія. Вінниця, 2002. С. 72-78.
101. Сідак В. Партизансько-Повстанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції. Нарис. Київ: Інститут СБУ; Інститут історії України НАНУ, 1995. 66 с.
102. Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки. Київ: Інститут СБУ, 1994. 402 с.
103. Сліпченко В. КП(б)У – організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921 – 1923 рр. // Зб. ст. «Із історії комуністичної партії України». Київ: Видавництво Київського державного університету, 1959. Вип. 2. С. 73-90.
104. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. / І. В. Срібняк // Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 107–120.
105. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена (інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921 – 1924 рр.). Київ-Філадельфія: видавництво ім. Олени Теліги, 1997. 189 с.
106. Стегній П. Деякі питання створення Партизансько-Повстанського Штабу під керівництвом Ю. Тютюнника у 1921 р. // 350-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції. Сімферополь (2 жовтня 1998 р.). Додаток до «Вісника Університету внутрішніх справ» № 3-4. Сімферополь, надруковане Всекримським товариством «Просвіта», 1998. С. 84-87.
107. Стегній П. До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ: ІПіЕНД, Полтава: АСМІ, 1999. Вип. 9. С. 107-110.

108. Стегній П. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) // Грані. 2000. № 2 (10). С. 39-43.
109. Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) / Дисертація на здобуття наук. ступеня к. і. н. Спеціальність 07. 00. 01. Кременчук, 2000. 230 с. URL: https://stegniy.com/story/dissertation_1/
110. Стегній П. Стан української еміграції та закордонні центри керівництва повстанством у 1922 – 1923 рр. // Грані. 2000. № 4 (12). С. 58-61.
111. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 166 с.
112. Трифонов И. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1964. 312 с.
113. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. 1991. № 7. С. 84-95; № 8. С. 92-107.
114. Улянич В. Жили-були батьки отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні (1917 – 1923 рр.) // Голос України. 1994. 26 березня. С. 7-8.
115. Харковий А. Селянський рух на Поділлі (жовтень 1921 р.) // Тези доповідей і повідомлення одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1992. С. 61-62.
116. Шанковский Л. Українська Армія в боротьбі за державність. Мюнхен: «Дніпровська хвиля», 1958. 317 с.
117. Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. Прага, 1927. 324 с.
118. Шинкаренко Т. Український національно-визвольний рух в 1920 – 1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав // Дисертація канд. іст. наук: 07. 00. 02. Київ: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1999. 206 с.

119. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50 – ті роки ХХ ст. Київ: «Тетра», 2000. 534 с.
120. Шкварець В., Друмов В. Кость Блакитний (Степовий) – отаман Степової дивізії, головний отаман Холодного Яру // Надніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С.230-234.
121. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії Подільського селянства 1920 – 1932 рр. Вінниця: «Віноблдрукарня», 1997. 152 с.
122. Щербатюк В. Партизанська боротьба селян у 1920–1921 роках в контексті організації Всеукраїнського збройного повстання: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові записки НаУКАМА. Випуск 117. Історичні науки. Київ, 2011. С.53-60.
123. Щербатюк В. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр. : сучасна історіографія проблеми // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 186–204.
124. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі на прикладі окремих перших регіонів Південної Київщини // Спілка « Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М., Щербатюк В. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. С. 175-190.
125. Юрійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917 – 1922 рр.): Навч. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 124 с.
126. Яковлева Л. Діяльність постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921 – 1923 рр. // Український історичний журнал. 1991. №8. С. 42-54.
127. Янчук О. Останній гайдамака Одещини (отаман Заболотний) // Визвольний шлях (Лондон). 2001. № 1. С. 81-93.
128. Янчук О., Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр. // Визвольний шлях (Лондон). 2001. № 8. С. 37-48.